

VU Research Portal

Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers

Henneke, W.M.A.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Henneke, W. M. A. (2009). *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

4 De keuze van een huwelijkspartner: standverschillen

De traditionele uitwisselingen, waarbij bruid en goederen werden overgedragen, bleven in veranderde vorm voortbestaan in een verlofingsritueel dat veelal voorafgegaan werd door een geritualiseerde kennismaking.³⁶⁸ Hoe verhiel deze fase in het huwelijksritueel zich tot de bruiloftsviering in de vroegmoderne tijd? In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de verschillen die er waren tussen het model van de plattelandsvrijage en dat van het gearrangeerde huwelijk dat bij de adel van oudsher gebruikelijk was en op de manier waarop de burgerij in de late middeleeuwen de problemen had opgelost, die werden veroorzaakt door de plattelandsvrijage die naar de steden was meegenomen.

In adellijke kringen arrangeerden ouders voor hun kinderen al op zeer jonge leeftijd een verloving, waarmee de kinderen later geacht werden in te stemmen. Het sluiten van huwelijken was een belangrijk politiek instrument om allianties tot stand te brengen. Kinderen, nog nauwelijks uit de wieg, werden al officieel met elkaar verloofd en de voorwaarden op schrift gesteld.³⁶⁹ Nog geen jaar na zijn geboorte werd bijvoorbeeld het toekomstig huwelijk van de latere Karel V met de dochter van de Franse koning aangekondigd.³⁷⁰ In adellijke kringen stonden, zoals bekend, huwelijken ten dienste van politieke strategieën, maar ook burgers maakten de keuze van huwelijkspartners tot inzet van het bevorderen van familiebelangen.

Tegenover het uithuwelijken bij de adel en rijke burgerij stonden de vrijagegebruiken op het platteland, die nog in de 16de eeuw, en in sommige gebieden zelfs nog in de 19de eeuw, gangbaar moeten zijn geweest.³⁷¹ Tijdens een periode van geritualiseerde kennismaking, de vrijage, had de huwbare jeugd de gelegenheid om binnen zekere grenzen zelf een huwelijkspartner te kiezen,

---

³⁶⁸ Voor dit hoofdstuk is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van het onderzoek naar de situatie in de Nederlanden. De volgende literatuur werd onder meer geraadpleegd: HAAN H. de, "Het huishouden in Nederlands verleden. Een studie van de literatuur", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 6:18 (1980), 45-78; HAKS D., "Het gezin tijdens het ancien regime: een historiografisch overzicht", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 6:19 (1980), 235-270; HAKS D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de-eeuwse en 18de-eeuwse gezinsleven*, Utrecht, 1985; PEETERS H. e.a. (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*, Nijmegen, 1988; SPIERENBURG P. (red.), Themanummer 'In de jonkheid gaan', *Jeugd en samenleving*, 19:10/11 (1989); TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91; ZWAAN T. (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van middeleeuwen tot moderne tijd*, Amsterdam/Heerlen, 1993; HEIJDEN M. van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700*, Amsterdam, 1998.

³⁶⁹ J.M. Turlan, "Recherches sur le mariage dans la pratique coutumière (XIIe-XVIe s.)", *Rev. hist. droit fr. et étr.*, 4de serie, 35 (1957), 477-528. Onder de maatschappelijke elites waren gearrangeerde huwelijken de gewoonte, waarbij verschil werd gemaakt voor kinderen, die geen stamhouder waren. Voor deze laatsten kon men wat minder streng zijn bij de keuze van een huwelijkspartner. SPIERENBURG 1989, 621.

³⁷⁰ In de rekeningen van de stad Gent (van 15 augustus 1501 tot 1502, fol. 141) komt de betaling van een bode voor, die het bericht kwam brengen. Bij de Vrede van Atrecht (1482) werd de tweejarige Margaretha, dochter van keizer Maximiliaan, beloofd als echtgenote voor de Franse kroonprins Charles. In 1483 werd zij naar het Franse hof gebracht, waar zij verder werd opgevoed tot toekomstig koningin. Zie WERVEKE 1899-1900, 117-118.

³⁷¹ Zie bijvoorbeeld: GRIECO S.F. Matthews., "Lichaam, uiterlijk en seksualiteit", in *DUBY & PERROT*, 3, 1992, 58-61. Gottlieb stelt het model van het gearrangeerde huwelijk gesteld tegenover dat van wat hier de plattelandsvrijage is genoemd. Zij vraagt zich af of deze modellen zich laten koppelen aan verschillende maatschappelijke groepen

meestal uit de lokale groep.³⁷² Dit betekende geenszins dat de ouders hierin geen enkele stem zouden hebben gehad. Ook op het platteland gaven ouders op enig moment hun toestemming, waarna afspraken werden gemaakt over wat bruid en bruidegom meebrachten in het huwelijk, waarna het paar met elkaar werd 'verloofd'. Een 'verloving' die in de praktijk nogal eens tot een inofficiële huwelijk leidde, aangezien het paar vervolgens ging samenwonen en soms al kinderen had voordat het voor de kerk trouwde.³⁷³ De vrijagegebruiken bleven op het platteland nog lange tijd goed functioneren, maar dit gold niet voor de steden, waar zij naartoe waren meegenomen. Het model van de plattelandsvrijage sloot om verschillende redenen niet goed aan op de levenswijze van burgers, die zich er dan ook tegen teweer stelden door het erfrecht en strafrecht in de steden aan te passen.³⁷⁴

Het model van de plattelandsvrijage

Bekend is, uit bronnen van heel verschillende aard, dat er op het platteland een periode was waarin de huwbare jeugd, een groep ook wel bekend als de 'jonkheid', elkaar kon leren kennen.³⁷⁵ Het hele jaar door waren daarvoor gelegenheden te over.³⁷⁶ Bruiloften, begrafenissen en doopfeesten, maar ook gezamenlijke arbeid, bijvoorbeeld het binnenhalen van de oogst, bracht

---

³⁷² WIKMAN K.R.V., *Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichend ethno-soziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des schwedischen Volkstums* [Acta academiae abonensis, Humaniora, II,1], Abo, 1937. De Europese volkskunde, zo merkte de auteur op, heeft vaak over het hoofd gezien, dat de voorechtelijke gebruiken voor een overwegend deel slechts delen van een traditionele huwelijksregeling zijn. Slechts bij uitzondering, vervolgde hij, zijn de jeugdgebruiken - bedoeld worden de rituele kennismakingen van de huwbare jeugd - in hun natuurlijke samenhang met de gebruiken voor het aanzoek van een bruid behandeld. De belangrijkste publicatie over de plattelandsvrijage gaat over het vroegmoderne Frankrijk. Over het rituele karakter van de plattelandsvrijage zegt de auteur: "En effet les fréquentations amoureuses qu'on vient de voir ne sont pas le fait de jeunes gens turbulents agissant à leur seule fantaisie; elles ont un caractère rituel, elles sont traditionnelles et sont caractéristiques d'une organisation sociale." FLANDRIN 1975, 128. Er wordt verder zoveel mogelijk uitgegaan van historische gegevens over de Nederlanden, in het bijzonder Vlaanderen en Brabant. Waar nodig worden zij aangevuld met wat bekend is uit aangrenzende gebieden, als (Noord-) Frankrijk en Duitsland. Voor de Nederlanden: TENT, APELDOORN/etc. 1989-'91.

³⁷³ Voor een beschrijving van de gang van zaken bij een gearrangeerd huwelijk en bij een huwelijk volgens het model van de plattelandsvrijage op basis van processen gevoerd in de tweede helft van de 15de eeuw in de Franse bisdommen Troyes en Châlons-sur-Marne: GOTTLIEB 1980, 69. Zie ook hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus: het huwelijks sacrament*.

³⁷⁴ Over deze ontwikkeling in de late middeleeuwen en vroege 16de eeuw in de Nederlanden: GREILSAMMER 1990, i.h.b 65-85 Ch. 2 *Les familles en guerre contre la doctrine consensualiste*. Greilsammer spreekt van ouders en andere verwanten als degenen die in de late middeleeuwen invloed uitoefenden op de huwelijkskeuze. Hier wordt verder van de ouders gesproken in plaats van de familie wanneer de gegevens hierover niet duidelijk zijn. Van het belang dat men hechtte aan de eigen familie is het dagboek van Lowys Porquin een voorbeeld. PORQUIN Lowys, *Een Lieflick Memorie Boeck* [...], Antwerpen, 1563 Deze koopman van Italiaanse afkomst heeft de Italiaanse traditie van het familieboek in de Nederlanden voortgezet. Het is één van de schaarse ego-documenten uit de 16de-eeuwse Nederlanden, in: GREILSAMMER 1989, 141-165. Over de Italiaanse traditie: KLAPISCH-ZUBER, 1979.

³⁷⁵ Hoewel de term 'jonkheid' meestal gebruikt wordt voor de groep huwbare jongemannen, die binnen dorpsgemeenschappen, op allerlei terrein een rol vervulden als handhavers van de sociale orde, kon de term ook voor jonge mannen en vrouwen worden gebruikt. Zie WNT VII, 1, kol. 403-407 en MNW, III, kol. 1069-1070 onder 'jonkheid'. Over de jonkheid in oostelijk Noord-Brabant: ROOIJAKKERS 1994, 299-302.

³⁷⁶ Zie ROOIJAKKERS 1994, 294-378; DRESEN-COENDERS & HAAREN, 1989-'91, 64-84. Hoewel goede beschrijvingen van deze gebruiken pas sinds de 19de eeuw voorhanden zijn, leren zij ons veel over huwelijk en liefde op het platteland van vroeger, aldus Flandrin. FLANDRIN 1975, 127.

jongens en meisjes met elkaar in contract.³⁷⁷ Verder werden er ook simpelweg afspraakjes gemaakt in de herberg, zoals is te zien op een bijzonder schilderij, toegeschreven aan Aert Pietersz., van jongelui die ontspannen samen zijn in een herberg.³⁷⁸ In de wintermaanden waren er de spinavonden, 'spinningen' geheten in Brabant en Vlaanderen.³⁷⁹ Deze bijeenkomsten van gehuwde en ongehuwde vrouwen om te spinnen of gelijksoortige arbeid te verrichten werden vaak bezocht door jongemannen en zijn een Europees verschijnsel, dat al vanaf de middeleeuwen bekend is. Spinnen en andere vormen van textielbewerking behoorden van oudsher tot de typische vrouwentaken. Vrouwen waren verantwoordelijk voor het maken van kleding en andere huishoudelijke textilia. Jonge meisjes leerden de textieltechnieken en werden ingewijd in de wereld van de vrouwen.³⁸⁰ Tijdens zulke avonden werden verhalen verteld, spelletjes gespeeld en liedjes gezongen, waarin ook verwijzingen naar de vrijage voorkomen.³⁸¹ Voor Duitsland, maar het zal algemener hebben gegolden, meldt Medick dat er tijdens deze avonden de bruidsuitzetten werd vervaardigd.³⁸²

Verder waren er feesten als Vastenavond, kermissen, heiligenfeesten als Sint-Joris (23 april), Sint-Jan (24 juni of midzomernacht), Sint-Pieter (29 juni) en Sint-Maarten (11 november), om een paar van de meest bekende te noemen. Deze feesten werden ook in de steden gevierd, zoals blijkt uit de bronnen. Er werd gedanst en gezongen en er werden spelletjes gespeeld, die vaak iets te maken hadden met het kiezen van een huwelijkspartner, zoals het *bollenspel* waarbij de winnaar tot 'zomerkoning' werd uitgeroepen en vervolgens een koningin uitkoos.³⁸³ Op Sint-Jansdag werden

³⁷⁷ TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91, 67-70 met afbeeldingen.

³⁷⁸ *Minnende paren bij een boerenherberg* (1570-1590), paneel 32,5 x 30,5 cm, gesigineerd AP, Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr SK-A-836. Afgebeeld in: TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91, 141 (nog als toegeschreven aan Marten van Cleve)

³⁷⁹ De precieze periode was sterk lokaal en regionaal bepaald. Voor een kort overzicht met literatuurverwijzingen: ROOIJAKKERS 1994, 307-317.

³⁸⁰ Deze inwijding blijkt uit de bijeenkomsten van adellijke Franse vrouwen in de 'chambre des dames', een ruimte die van de 13de tot de 15de eeuw voor vrouwen was gereserveerd en waar alleen bij uitzondering mannen werden toegelaten. De scherpe scheiding van de domeinen van mannen en vrouwen in adellijke kringen omgaf de bijeenkomsten met een geheimzinnigheid die tegelijkertijd aanleiding gaf tot wantrouwen. De vrouwen werden bijvoorbeeld verdacht van seksuele omgang met elkaar, maar ook van het doorgeven van voor mannen gevaarlijke kennis. Zie D. Régnier-Bohler, "Imagining the self", in: ARIËS Ph. & DUBY G. (red.), *A history of private life. II Revelations of the medieval world*, Cambridge (Mass.)/Londen, 1988 [1985], 77-80, 344-348. Dit laatste thema is ook aanwezig in *Die Evangelien van den Spinrocken*, een verslag van wat een groep vrouwen tijdens zes spinavonden met elkaar bespreken. Het gaat hier om eenvoudige vrouwen, die hun geheime, alleen voor vrouwen bestemde kennis doorgeven aan de volgende generatie. Voor het *Evangelies des Quenouilles*, zoals de eerste Franstalige druk (ca. 1475-'80) heet: CALLEWAERT D., *Die Evangelien van den Spinrocke. Een verboden volksboek 'zo waar als evangelie' (ca. 1510)*, Kapellen, 1992.

³⁸¹ Uit onderzoek gedaan naar dit gebruik in Duitsland in de 16de en 17de eeuw bleek dat de lokale verordeningen deze 'Spinnstuben' vooral als een vorm van autonoom en gemeenschappelijk bijeenzijn van ongehuwde jeugdigen van beiderlei kunne beschouwden en daarom verhinderden of tenminste reguleerden. De afkeuring gold het spelen en zingen van lichtzinnige liederen en vooral het dansen dat werd geassocieerd met onbeschaamde handtastelijkheden. MEDICK H., "Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit" in: HUCK G. (red.), *Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland*, Wuppertal, 1980, 27-29.

³⁸² Dit geschenk heette 'Brautrocken' (bruidsspinnrokken) en werd versierd met kleurige linten op de bruidswagen gelegd. De grootte ervan zei iets over het aanzien van de bruid in deze groep, maar ook over haar positie in het dorp. MEDICK 1980, 42-43.

³⁸³ COCK A. de, "Het spel van de koningsdochter", *Volksk.* 15 (1903), 1-12, i.h.b. 10-11. Ook in kinderspelletjes is dit thema te herkennen, bijvoorbeeld in 'blindemannetje'. Zie HINDMAN S., "Pieter Bruegel's *Children's Games*, Folly and Chance", *Art Bull.*, 63 (1981), 447-475, i.h.b. 451.

vuren aangelegd op het dorpsplein of het plein voor het stadhuis. Geliefden gaven elkaar een hand boven het vuur, wierpen elkaar bloemen toe of gingen zelfs door het vuur om hun toekomstig huwelijk zeker te stellen. Op Sint-Pietersdag werd gedanst "om de rozenhoed", een kroon, die bijvoorbeeld in het midden van de straat werd opgehangen.³⁸⁴ Ook rond de meiboom werd gezongen en gedanst, hetgeen ook wel *meispel* of *croonspel* heette, en er werd meibier gedronken.³⁸⁵ In de top van de meiboom hingen altijd één of meer kronen die overigens dezelfde vorm hadden als die van de boerenbruiden, zoals te zien op vele 16de-eeuwse schilderijen waarop een meiboom is afgebeeld.³⁸⁶ Net als op Sint-Jansdag of Sint-Pietersdag was de keuze, in dit geval van een meigravin, vaak een geritualiseerde keuze van een huwelijkspartner. Het paar dat was uitverkoren droeg ten teken hiervan een kroon of krans.³⁸⁷

Een bijzondere vermelding verdient nog het Sint-Jorisfeest, dat vooral in de Zuidelijke Nederlanden populair was. Het is niet alleen één van de meest afgebeelde kermissen in de 16de eeuw, maar ook wordt in de viering uitdrukking gegeven aan een bijzondere relatie tussen de landheer en zijn onderdanen. Deze heilige, zo wil de legende, was een Romeins bevelhebber, die de stad Beiroet bevrijdde van een mens- en dierverslindende draak. Sint-Joris stak de draak dood, redde zo de koningsdochter en bracht het monster vastgebonden aan de ceintuur van de prinses de stad binnen. De heilige Joris was de patroon van ridders en schutters. In 1519 zag Dürer tijdens zijn bezoek aan Antwerpen de grote ommegang waar de draak aan een rood lint werd voortgetrokken door een meisje, gevolgd door Sint-Joris.³⁸⁸ Op een feest te Oudenaerde in 1408

³⁸⁴ W., "Ste. Pietersfeest", *Wodana*, 1 (1843), 103-104. In dit artikel worden ook gebruiken in Aelst en Gent beschreven, die op dat moment (nog?) worden uitgevoerd. Het is een oud gebruik om een kroon of krans op te hangen op de plaats waar gedanst werd. Zie WNT, VIII, 1, kol. 345, 'kroon'.

³⁸⁵ Over meigebrieken in Brabant en Vlaanderen: MONT P. de, "Meigebrieken in Vlaams België", *Volkskunde*, 11 (1899), 1-16; A. de Cock, "Mei-Meiboom", *Volkskunde*, 12 (1899-1900), 192, 230; A. van Werveke, "Spreekwoorden en zegswijzen, afkomstig van oude gebruiken en volkszedes", *Volkskunde*, 12 (1899-1900), 192-193; J.K.F.H. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*, Amsterdam 1977 [1930-'33]; PEETERS K.C., *Eigen aard. Grepen uit de Vlaamsche folklore*, Antwerpen, 1975 [1947], 311-315; GRAFT C.C. van de, "Wat ons van de meiboom rest", *Volksk.*, 58, N.R. 16:2 (1957), 49-56; PEETERS K.C., *Volkkundige Aantekeningen. Nota's en bibliografie bij "Eigen Aard"*, Antwerpen, 1962, 202-204, 219-225; GORIS J.M., "Het 'meien' in de Antwerpse Kempen, vooral te Herenthals (16de-18de eeuw)", *Taxandria. Jaarboek van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen*, 57 (1985), 369-378; ROOIJAKKERS 1994, 330-331, 348-352. Pleij noemt een *croonspel* dat wordt beschreven in de *Spiegel der minnen* (eind XV) van Colijn van Rijsele, als een typisch Brussels feest, gevierd in alle wijken, waarbij huwelijkspartners werden gekozen. PLEIJ 2007, 412. Uit de literatuur blijkt duidelijk dat dit spel niet beperkt was tot Brussel.

³⁸⁶ Bijvoorbeeld het schilderij *Sint-Joriskermis* van Pieter Balten, afgebeeld in: TENT. ST. PETERSBURG (Florida, USA) Museum of Fine Arts - MILLER D. (red.), *Art and life in Northern Europe, 1500-1800. The Gilbert Collection*, 1990-'91, afb. 1. Om een mast op het middenplan zijn een twintigtal van deze ouderwetse kronen bevestigd. Dezelfde kroonvorm, een ronde, versierde band, is voor de 19de eeuw beschreven door volkskundige Pol de Mont. Zijn herinneringen aan een viertal van dit soort kronen of kransen, een houten reep versierd met papieren bloemen, gekleurde eierschalen en zo meer voor het *meyspel* of *croonspel*, op de zolder van zijn ouderlijk huis in Wambeek, waar naar zijn moeders zeggen het spel tot ongeveer 1840-'50 in zwang was, worden aangehaald door Goris. GORIS 1985, 373.

³⁸⁷ Voor deze gebruiken in de 16de eeuw en later: A. Gittée, "Volksgebruiken. Dansen onder den Rozenhoed. Uit de folklore der 16e eeuw te Gent", *Volkskunde*, 2 (1889), 147-149. Ter Gouw berichtte voor de 19de eeuw, dat in steden en dorpen jongens en meisjes zich verenigden in meigilden met aan het hoofd een meigraaf. Bij het dansen rond de meiboom wierp de met een groene krans getooide meigraaf, zijn krans naar het meisje dat hij tot meigravin koos en dat later vaak zijn bruid werd. GOUW J. ter, *De volksvermaken*, Haarlem, 1871, 134-135, 138.

³⁸⁸ Het feest zou vooral in de Zuidelijke Nederlanden populair zijn geweest. Over de Sint-Jorisviering: TER GOUW 1871, 509, 511; MEERTENS P.J., "Sint-Joris rijdt uit", in: MÖNNICH C.W.

nam de hertog van Bourgondië, Jan zonder Vrees als schutter deel aan het spel.³⁸⁹ We zien hier de landheer, behalve in de rol van verdediger van land of stad, ook in die van beschermer van de huwbare vrouwen. Ook in andere huwelijksgebruiken treffen we steeds sporen aan van de relatie tussen landheer en de vruchtbaarheid van zijn land en volk, zoals bij het kronen van een mei- of zomerkoningin, feesten waaraan lange tijd ook de hogere standen en zelfs (of misschien wel juist) vorsten deelnamen.³⁹⁰

Verzet tegen de feestcultuur

Er was echter in de steden in de 16de eeuw sprake van een groeiend verzet tegen allerlei vermaak, waaraan in de ogen van kerkelijke en wereldlijke overheden teveel seks en geweld te pas kwam en dat zelfs politiek gevaarlijk kon zijn.³⁹¹ Al in 1531 verordonneerde Karel V dat alle kermissen voortaan op één en dezelfde dag moesten plaatsvinden en niet langer dan een etmaal mochten duren, opdat wanordelijkheden werden voorkomen.³⁹² Voordien waren er het hele jaar vele verschillende kermissen - elk kerkdorp en elke stad had immers weer een andere patroonheilige - die niet alleen vertier boden aan de inwoners van de betreffende plaats, maar ook uit de wijde omtrek bezoekers aantrokken. Niet alleen aan kermissen, maar ook aan andere feesten werden beperking opgelegd. Al rond 1500 werd het *meyspel* of *croonspel* in de plaats Herentals in de Antwerpse Kempen bijvoorbeeld verboden.³⁹³ In 1585 werd in Gent een verbod

---

e.a., *In de draeck, Uitgave van N.V. Hollandsche Draad- en kabelfabriek-Amsterdam*, Amsterdam, 1960, 56-67. Ter Gouw vermeldde dat in het Limburgse dorp Heel de schutterskoning voor Sint Joris en de dochter van de heer van het dorp de prinses speelde! In de Limburgse dorpen Beesel en Heel trok een meisje dat als bruid was gekleed de draak voort. Over deze 19de-eeuwse Sint-Jorismis: WELTERS H., *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg*, z.p., 1877. [fotomech. herdr. Maasbree, 1982], 68. De 'schutterskoning' uit het 19de-eeuwse Heel representeert in het ritueel de vorst. Het was overigens gebruikelijk dat vorsten deelnamen aan lokale schuttersfeesten. Zie TER GOUW, 1871, 502-505. Het optreden van de vorst in relatie met de lokale bruid doet overigens denken aan het recht van vorsten inzake het huwelijk van hun onderdanen. Zie hoofdstuk 12, § *De heer en het huwelijk van zijn boeren*.

³⁸⁹ TER GOUW 1871, 509.

³⁹⁰ Gittée noemt als voorbeeld de deelname van koning Frederik III, die in 1471 op de markt van Regensburg meedanstte om het op de markt aangestoken Sint-Jansvuur. Zie GITTÉE 1889, 147-148.

³⁹¹ Ik noem hier: HEERS J., *Fêtes, jeux et joûtes dans les sociétés d'Occident à la fin du Moyen-Age*, Montreal/Parijs, 1971; Y.M. Bercé, *Fête et révolte, Des mentalités populaires du 17e au 18e siècle*, Parijs, 1976; BURKE 1988 [1978], 207-234, 271-286; MUCHEMBLED R., *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles) Essai*, Parijs 1978; MUCHEMBLED R. e.a. (red.), *De Europese volkscultuur*. [De wording van Europa onder red. van W.Blockmans], Hilversum/Weert, 1992. Zie voor de politisering van een vastenavondviering in Frankrijk in de 16de eeuw: LE ROY LADURIE E., *Het carnaval van Romans. Van Maria-Lichtmis tot Aswoensdag 1579-1580*, Amsterdam 1985. Zie voor de Nederlanden: GRAFT C.C. van de, "Verbod van feestgebruiken", *Volksk.*, 54, N.R. 12 (1953), 6-23; BROUWER J. de, "De Kerk en het ontspanningsleven omstreeks 1700", *Sp. Hist.*, 11 (1976), 209-215; PLEIJ H., *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1979.

³⁹² Het decreet werd in 1589 door Filips II opnieuw uitgevaardigd. Vergelijkbare besluiten werden genomen door het concilie van Keulen (1536), waartoe het bisdom Luik hoorde, door de synode van Kamerijk (1550) en van Doornik (1589). In een decreet van het aartsbisdom Mechelen van 1786, waarin werd opgelegd dat het kerkwijdingfeest (kermis) voor alle kerken op de tweede zondag na Pasen moest worden gevierd, wordt naar deze besluiten verwezen. Het decreet volgde een voorschrift van keizer Jozef II van hetzelfde jaar, dat in alle dorpen kermis op dezelfde dag moest worden gevierd.

³⁹³ Het verbod was onderdeel van een hele reeks verboden van volksvermaak, dat als gevaarlijk in moreel of materieel opzicht werd beschouwd en die daar in de eerste helft van de 16de eeuw werden uitgevaardigd. Het ging om bijvoorbeeld dobbelen, kegelen, *bollen met rapen*, *cloot werpen* (werpen met aardkluiten), sneeuwballen gooien, sleetje rijden in de straten, boogschieten buiten

uitgevaardigd "aan de jongelingen op de heiligendagen dansen uit te voeren om kransen en kronen van bloemen te verwerven ...".³⁹⁴ Sommige verboden betroffen specifiek allerlei bijeenkomsten van jongeren, maar deze werden pas vanaf de 17de eeuw uitgevaardigd.³⁹⁵

De meiviering

In de reeks gelegenheden waarbij de huwbare jeugd met elkaar kon samenkomen om een huwelijkspartner te kiezen, neemt de meiviering een speciale plaats in. De eerste mei markeerde de overgang van winter naar zomer en ging gepaard met allerlei rituelen.³⁹⁶ Het vieren van de komst van de lente en andere plattelandsgebruiken kwamen vanaf de 14de eeuw ook in de stad terecht. De meiviering hoort tot de lentegebruiken, die een plaats krijgen aan de vooravond van de vasten of tijdens de vasten of zelfs nog in de paastijd.³⁹⁷ Het kronen van een meigravin of een zomerkoningin, dat in de 16de eeuw nog bestond als een speelse manier om een huwelijkspartner te kiezen, ging terug op de veel oudere viering van de komst van lente of zomer en daarmee van de vruchtbaarheid in het algemeen.³⁹⁸

Met de meiviering lijkt de periode van de vrijage te zijn begonnen, in elk geval voor het meisje, wier vrijer door haar moeder weggejaagd wordt, en dat verzucht dat het haar te lang duurt op "den mey" te wachten. Het staat in een lied uit het *Antwerps Liedboek* van 1540, één van de weinige, bewaard gebleven liedboeken uit de 16de eeuw.³⁹⁹ Als typische activiteit van de lente

---

het "Schuttershof" en ook dansen, behalve op bruiloften! GORIS 1985, 372-373. Voor voorbeelden uit Noord-Frankrijk, waarvan een deel tot de Zuidelijke Nederlanden hoorde, zoals de steden Rijsel en Atrecht: MUCHEMBLED 1978; MUCHEMBLED R., "Des conduites de bruit au spectacle des processions. Mutations mentales et déclin des fêtes populaires dans le Nord de la France (Xve-XVIe siècle)", in: *LE GOFF & SCHMITT* 1981, 229-236.

³⁹⁴ GITTÉE 1889, 147.

³⁹⁵ Namelijk in 1657, 1688 en 1839 en zij lokten het protest uit, dat het de huwbare jeugd op deze manier onmogelijk werd gemaakt om een geschikte huwelijkspartner te leren kennen. De samenkomsten van de huwbare jeugd, die een gevaar vormden voor de goede zeden, werden wel aangeduid met de term *labbayen*. In een tractaat uit 1749 somt de schrijver een katholiek theoloog, Pauwels, de gewraakte bijeenkomsten op: "spinningen of quanselbieren, vasten-avondgelaegen, vrolijkke-avonden, huyl-bieren, splytingen, swingelingen, dans-scholen, voordrachtsspelen, schotel-spyse en huwelijksaanzoeken die in de volksmond achter 't lijst werden genoemd." Zie ROOIJAKKERS 1994, 318-326, citaat 321.

³⁹⁶ Deze overgang van winter naar zomer (rond 1 mei) en die van zomer naar winter (rond 1 november) behoorden volgens Frazer tot de zeer oude Europese feesten. FRAZER J., *The Golden Bough. A history of myth and religion*, Londen, 1994 [1922 verkorte ed.], 311-319. De hoofdbestanddelen waren volgens hem het verdrijven van winterdemonen en het opwekken van vruchtbaarheid door middel van reinigingsrituelen. Tot de laatste categorie hoorde het houden van charivari's tegen ieder die ongewenst gedrag vertoonde, zoals overspelige vrouwen, weduwen en pantoffelhelden. Zie PLEIJ 1983, 565-566.

³⁹⁷ PLEIJ H., "Het gebruik van spotteteksten bij volksfeesten", *Sp. Hist.*, 18:11 (1983), 565-566.

³⁹⁸ Zie FRAZER 1994 [1922 verkorte ed.], 129-135.

³⁹⁹ "<< Och lieve ghespeeelken, dats quaet sanck./ den mey te verbeyden valt mi te lanc;", A.L. CXLIX (VELLEKOOP nr.72) *Tandernaken op den Rijn*, strofe 2, reg.5-6. Dit is één van een twaalfstal liederen die aan de 'mei' refereren als de tijd voor voorechtelijke seksuele spelletjes in het *Antwerps Liedboek*. Uit de 16de eeuw zijn slechts drie gedrukte bundels met liederen bewaard gebleven, en van elk is slechts één exemplaar, bewaard gebleven. Het is *Antwerps Liedboek* één van deze bundels. De andere liederen zijn: A.L. X (VELLEKOOP nr.4) *Arghe winter ghy zijt cout*; A.L. XXV (VELLEKOOP nr.11) *Den winter is een onweert gast*; A.L. XXVI (VELLEKOOP nr.12) *Den winter comt aen, den mey is uut*; A.L. XXVII (VELLEKOOP nr.13) *Den lustelijcken Mey is nu inden tijt*; A.L. XXVIII (VELLEKOOP nr.14) *Die vogelkens inder muten*; A.L. XXXV (VELLEKOOP nr.17) *Een boerman hadde eenen dommen sin*; A.L. LIV (VELLEKOOP nr.26) *Ghi sotten ende sottinnkens*; A.L. LXXIII (VELLEKOOP nr.34) *Het daghet inden oosten*; A.L. LXXIV (VELLEKOOP nr.35) *Het viel eens hemels douwe*; A.L. LXXVI (VELLEKOOP nr.36), *Hier zijn drie lichte geladen*; A.L. CXXXII (VELLEKOOP nr.64) *Och ligdy nu en slaept*. Over het Nederlandse lied: KALFF G., *Het lied in de*

worden in liederen en gedichten het venstervrijen en het naar buiten trekken om te minnekozen bezongen.⁴⁰⁰ "Dochterken, in den mei / Waer waert ghi den langhen nacht?" vraagt een moeder aan haar dochter.⁴⁰¹ Misschien was ze meegegaan met de groep huwbare jongens en meisjes naar het bos om te helpen met het kappen van een meiboom en het verzamelen van meitakken, zoals van oudsher werd gedaan tijdens de Walpurgisnacht, van 30 april op 1 mei. Dan werden er ook seksuele spelletjes gespeeld.⁴⁰² Uit het hierboven aangehaalde lied kan worden afgeleid dat deelname aan de meiviering het moment was waarop een meisje bij de jonkheid, in zijn ruime betekenis van de groep huwbare jongens en meisjes, ging horen. Dit heeft waarschijnlijk ook gegolden voor de jongens, maar gegevens hierover ontbreken.⁴⁰³

Waarschijnlijk ging het er in de 16de eeuw nog steeds zo aan toe in de Nederlanden. In 1580 werd bijvoorbeeld in Friesland een verbod uitgevaardigd tegen het halen van de meiboom, omdat het een voorwendsel was voor nachtelijke uitspattingen.⁴⁰⁴ De eerste mei werd in de 16de-eeuwse Nederlanden zeker nog volop gevierd. Bij het kappen van de meiboom, wat vooral een aangelegenheid van de jonggezellen lijkt geweest te zijn, speelde oorspronkelijk ook de landheer een rol.⁴⁰⁵ Deze verleende namelijk het recht om meibomen te kappen. We zien dat in de 16de eeuw melding wordt gemaakt van lokale overheden die hierin regulerend optraden en deze rol overnamen.⁴⁰⁶ Hoe levend het gebruik nog was blijkt wel uit de vermeldingen in dorpskeuren.⁴⁰⁷

---

middeleeuwen, Leiden, 1884 [fotomech. herdr. 1966], DUYSE, F. van, *Het oude Nederlandsche lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd*, 2, 's-Gravenhage, 1905; Voor het Antwerps Liedboek is meestal de editie van Vellekoop & Wagenaar-Nolthenius gebruikt. Antwerps Liedboek - VELLEKOOP K. & WAGENAAR-NOLTHENIUS H., *Het Antwerps Liedboek. 87 melodieën op teksten uit "Een schoon Liedekens-Boeck" van 1544*, Amsterdam, 1972, 2 dln. In een enkel geval wordt verwezen naar de editie van Hellinga. Antwerps Liedboek - HELLINGA W.Gs. (red.), *Een schoon liedekens-boeck in den welcken ghy vinden sult. Veelderhande liedekens. Oude ende nyeuwe om droefheyte end melancolie te verdryven*, 's-Gravenhage, 1941. Voor de nieuwste editie verwijs ik naar: Antwerps Liedboek - VAN DER POEL D.E. & GRIJP L., *Het Antwerps Liedboek*, 2 dln., Tiel, 2004.

⁴⁰⁰ In de laatmiddeleeuwse liederen en gedichten is de overgang van winter naar zomer (of lente) steeds weer te vinden. Zie ook hoofdstuk 6, § *Robyn en Laudate*.

⁴⁰¹ Geciteerd naar: KALFF 1884 [fotomech. herdr. 1966], 505. Zie ook: A.L. LXI (VELLEKOOP nr.29) *Het voer een maechdelijn over Rijn*.

⁴⁰² FRAZER 1994 [1922 verkorte ed.], 123. Waarschijnlijk werd een vorm van niet-coïtale seks toegepast, zoals onderzoek voor Frankrijk en Engeland uitwijst. SPIERENBURG 1989, 617-618.

⁴⁰³ Was de meiviering oorspronkelijk een initiatierite? Belmont stelt dat het huwelijksritueel in Europa zo belangrijk was omdat er geen initiatieriten (meer) waren, waarmee adolescenten overgingen naar de groep der volwassenen. BELMONT 1978; BELMONT N., "Fonction de la dérision et symbolisme du bruit dans le charivari", *LE GOFF & SCHMITT* 1981, 19, n. 18 onder verwijzing naar Lévi-Strauss. In een antropologische studie naar het Bulgaarse huwelijksritueel wordt gesteld, dat de complexiteit van dit ritueel voortkomt uit de verdwijning van op zich zelf staande initiatieriten, die in het huwelijksritueel werden opgenomen. Zie IVANOVA R., *Traditional Bulgarian wedding*, Sofia, 1987, 70. Bij de gebruiken rond de pinksterbruid zou het gaan om het huldigen van de geslachtsrijpe meisjes in mei. MUCHEMBLED (red.) 1992, 21.

⁴⁰⁴ GRAFT 1953, 8-9.

⁴⁰⁵ De publieke rituelen van de eerste meidagen waren het exclusieve voorrecht van de jonkheid. Zie ROOIJKAKKERS 1994, 330.

⁴⁰⁶ Rooijakkers vermeldt voor oostelijk Noord-Brabant in de 16de eeuw Heusden (1587), waar uit de rekeningen van de stad blijkt dat er vier gulden was betaald aan de "jonge gesellen" voor het planten van een meiboom ter ere van de stad voor het huis van de burgemeester en Helmond (1598) waar de soldaten van het kasteel werden betaald om ook meien op te richten voor de huizen van de burgemeesters. ROOIJKAKKERS 1994, *ibid.* 330-331, 348-352. In Leuven blijkt uit laatzeestiende-eeuwse stadsrekeningen dat de "jonge gesellen" van de wijken zorgden voor de organisatie van het meifeest, waarbij de meiboom voor het stadhuis werd geplant. Zie MEULEMANS, A., "Meiboomplantingen te Leuven in vervlogen tijden", *Volks.*, 72 (1971), 73.

Takken van de gekapte meiboom werden gebruikt om als *mei* neer te zetten voor het huis van een huwbaar meisje als teken van goedkeuring, takken van een andere soort om afkeuring aan te geven. Op de ochtend van de eerste mei kon men aan de *meien* voor het huis of op het dak direct zien hoe de jongens over de meisjes oordeelden.⁴⁰⁸ Het ging hierbij niet alleen om individuele voorkeuren voor een meisje, maar ook om een oordeel dat door de groep jongemannen namens de gemeenschap werd uitgesproken. Deze jongerengezelschappen, die onder verschillende namen bekend waren in heel Europa, hadden een belangrijke rituele functie in de dorpsgemeenschappen. Niet alleen oordeelden zij, maar zij sanctioneerden ook en niet alleen hun groepsgenoten, maar ook gehuwden. Hun oordelen en sancties worden meestal gerekend tot de charivarigebruiken.⁴⁰⁹

De jongerengezelschappen, die in de steden per wijk waren georganiseerd, speelden nog wel een belangrijke rol in de viering van deze feesten. In het bijzonder de lentefeesten werden opgenomen in de vastenavondviering, maar raakten gaandeweg ingekapseld in de organisatie.

Venstervrijen⁴¹⁰

In het lied, *Die winter is verganghen*, plant de minnaar een *mei* voor het venster van het uitverkoren meisje en wordt binnengelaten. Bij het aanbreken van de dageraad moet hij echter gaan.⁴¹¹ Soms verbiedt een moeder haar dochter, zoals in het lied *Het voer een maechedelijn over*

⁴⁰⁷ Goris vermeldt verboden in de Kempische dorpskeurboeken op het planten van levende meibomen vanaf de 16de eeuw (Schoten-Merksem, 1545, Mol, 1596, Retie 1594-'99, Wuustwezel 1580-'97, 1628, Veerle 1624 Tielen 1640) en voor Limburg vanaf de 17de eeuw. In Brussel (1566) werd een verbod uitgevaardigd om meibomen te kappen, in Gent (1582) om meibomen voor de deur van het meisje te zetten. GORIS 1985, 373.

⁴⁰⁸ Over de verschillende soorten takken en hun betekenis: ROOIJAKKERS 1994, 330. In de 19de eeuw werd een meisje, dat niet op tijd had laten weten dat ze de vrijer afwees, met een stropop in plaats van een 'mei' afgestraft. Zie COCK A. de, "Ketelmuziek", *Volksk.* 12 (1899-1900), 1-25; BOEKENOOGEN G.G., "De dorhoed", *Volksk.*, 13 (1900-'01), 65-77, 161. Het stro symboliseerde ongetwijfeld de dood en in deze context waarschijnlijk onvruchtbaarheid.

⁴⁰⁹ De belangrijkste, vroege studies over de jongmansgilden en hun rol bij Europese charivarigebruiken zijn: DAVIS N.Z., "The reasons of misrule", in: idem, *Society and culture in early modern France*, Stanford, 1975, 97-123 [eerder gepubliceerd in: *Past and present*, 50 (1971), 41-75]; E.-P. Thompson, "<<Rough music>>: Le charivari anglais", *Annales*, 27:2 (1972), 285-312; LE GOFF J., & SCHMITT J.-Cl., *Le charivari. Actes de la table ronde organisée à Paris (25-27 avril 1977) par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et le Centre National de la Recherche Scientifique*, Civilisations et Sociétés 67, Parijs/etc., 1981. Voor de Nederlanden: VERBESSELT J., "Jongmansgilden", *Taxandria*, N.R. 57 (1985), 417-426; ROOIJAKKERS G. & ROMME T. (red.), Themanummer Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag, *Volksk. Bull.*, 15:3 (1989); BRAEKMAN W.L., *Spel en kwel in vroeger tijd. Verkenningen van charivari, exorcisme, toverij, spot en spel in Vlaanderen*, Gent, 1992.

Voor Frankrijk is het bestaan van organisaties van huwbare jongelui in de steden, maar vooral op het platteland al vanaf de 12de eeuw aanwijsbaar. GRINBERG M., "Charivaris au Moyen Age et à la Renaissance. Condamnation de remariages ou rites d'inversion?", *LE GOFF & SCHMITT* 1981, 141-143. Het verschijnsel is voor de Nederlanden schaars gedocumenteerd, maar aangenomen mag worden dat deze jongerengezelschappen ook in de Nederlanden in de dorpen eeuwenlang een belangrijke factor in het maatschappelijk leven zijn gebleven Zie BRAEKMAN 1992, 62-66; ROOIJAKKERS 1994, 325-326.

⁴¹⁰ In de Zuidelijke Nederlanden heette dit 'venstervrijen', in het Noorden 'nachtvrijen'. WNT, XVIII, kol. 1792-1793 onder 'vensteren'.

⁴¹¹ A.L. LXXIV (VELLEKOOP nr.35) *Het viel eens hemels douwe*. In hoofse minnelieder en -gedichten moet de minnaar eveneens voor het aanbreken van de dag zijn geliefde verlaten. Vaak speelt hier de kasteelwachter, die tot taak heeft de dageraad aan te kondigen, een rol. Hij kan immers de minnaar betrappen. In een zestal liederen uit het *Antwerps Liedboek* is sprake van een vrijer die bij deur of venster van zijn geliefde aanklopt. A.L. XXVIII (VELLEKOOP nr.14) *Die vogelkens inder muten*, strofe 2, reg.3; A.L. LXXIV (VELLEKOOP nr.35) *Het viel eens hemels douwe*, strofe 3 en 4; A.L. LXXIX (VELLEKOOP nr.38) *Het reghende zeer ende ick worde nat*strofe

Rijn, omdat zij haar dochter nog niet rijp acht. "<<Och, dochter, ghi sijt noch wel te cleyne,/ Ghi slaept noch wel een jaer alleyn./ Tsoheyme so sult ghi blijven/ Ende spinnen die groene side.>>"⁴¹² In een ander geval had de moeder haar dochter verboden om naar het venster te gaan of de deur om haar vrijer te ontmoeten. De vriendin, aan wie de dochter het voorval vertelt, krijgt de raad om haar moeder wèl te gehoorzamen, want anders vergaat het haar misschien nog zoals haarzelf: ze wordt zwanger en haar vrijer neemt de benen zonder haar te trouwen.⁴¹³

De vrijage was een tijd waarin men mogelijke huwelijkspartners uitprobeerde. Heel bekend is een oud Europees gebruik dat in de Nederlanden de naam van 'venstervrijen' of 'nachtvensteren' droeg. Niet voor niets werd dit gebruik in het Duits ook wel "Probenächte" genoemd.⁴¹⁴ De oudste beschrijving van dit gebruik in de Nederlanden stamt uit de 17de eeuw en laat zien dat erom ging een mogelijke huwelijkspartner uit te proberen. Verteld wordt dat de vrijer een nachtelijk bezoek mocht afleggen bij zijn geliefde. Hij mocht bij haar in bed gaan liggen, maar boven de dekens en rond middernacht diende hij weer te vertrekken. Het liefdesverkeer diende tot seksueel spel beperkt te blijven, opdat er geen zwangerschap ontstond.⁴¹⁵

Een 18de-eeuwse beschrijving bevestigt dit beeld: "Denk evenwel niet, dat iedereen maar zoo in het wild by een meisje ter queest kan koomen, zoo als onze stedelingen zich dikwyls verbeelden; geenszins; maar het moet *gelyk slag* zyn, en daar moet een voornemen wezen, om, wanneer zy elkanderen op den duur behaagen, den trouw ook te laten volgen." De opmerking dat de vrijers van 'gelijk slag' moesten zijn, betekende onder meer dat deze uit dezelfde buurt moesten komen.⁴¹⁶ Ontstond er toch een zwangerschap, dan hoorde de vrijer in elk geval tot de groep van vrijgezellen waaruit een huwelijkspartner kon worden gekozen. Bovendien lijken ouders hun dochter alleen toestemming te hebben gegeven voor het nachtelijk bezoek van zo'n vrijer als deze door hen als echtgenoot acceptabel gevonden werd.

2; A.L. LXXXVI (VELLEKOOP nr.42) *Ik had een alderliefste*, strofe 2 en 3; A.L. CXXXII (VELLEKOOP nr.64) *Och ligdy nu en slaept*, strofe 1-6; A.L. CXLIX (VELLEKOOP nr.72) *Tandernaken op den Rijn*, strofe 3, reg.10.

⁴¹² A.L. LXI (VELLEKOOP nr.29) *Het voer een maechdelijn over Rijn*, strofe 7.

⁴¹³ Zie A.L. CXLIX (VELLEKOOP nr.72) *Tandernaken op den Rijn*. In het lied *Het reghende seer ende ick worde nat* laat de "ruyter" het afweten als zijn geliefde vertelt zwanger te zijn van hem. A.L. (VELLEKOOP nr.38) strofe 9, reg.4.

⁴¹⁴ L. Knappert, "Het huiselijk leven", in: Brugmans, *Het huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorouders*, Amsterdam, z.j., 10. Dit *proben* (beproeven) kan op verschillende wijzen worden geïnterpreteerd. Sommigen menen dat deze ontmoetingen bedoeld waren om een zwangerschap te laten ontstaan, opdat de verwanten verzekerd waren van de vruchtbaarheid van de vrouw. Dit doet denken aan sommig gewoonterrecht volgens welk de vrouw soms pas met de geboorte van het eerste kind haar recht op weduwgeld verwierf. Zie hierover hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus: het huwelijkssacrament*. Historici hebben geen aanwijzingen kunnen vinden voor dit soort 'proefhuwelijken' in de vroegmoderne tijd. Het was veeleer zo dat een paar, nadat er een verloving (trouwbelofte en overhandiging trouwpand) had plaatsgevonden, ging samenwonen, hetgeen regelmatig leidde tot een zwangerschap, waarna de huwelijkssluiting volgde. LASLETT 1976 [1965], 136-154.

⁴¹⁵ Zie TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91, 66-67. Hierin zijn nog enkele andere vroege Nederlandse beschrijvingen vermeld uit de 17de en 18de eeuw. Zie over dit gebruik ook: SCHOTEL G.D.J., *Het oud-hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*, Leiden, z.j., 217. Voor oostelijk Noord-Brabant: ROOIJAKKERS 1994, 356-378. Ook tegen dit gebruik stelde de kerk zich overigens teweer: STORME H., *Die trouwen wilt voorsichtelijck. Predikanten en moralisten over de voorbereiding op het huwelijk in de Vlaamse bisdommen (17e - 18e eeuw)*, Leuven, 1992, 179-185.

⁴¹⁶ "Vrijers, die van verre komen,/ Zijn u, jonge maegt te schromen." en meer van deze zegswijzen, geciteerd naar Jacob Cats (*Spiegel van den ouden en nieuwen tijdt*, Alle de wercken, 1712, dl. I, p. 559-566), en een oude Nederlandse variant, "'t Is best te vryen, daer men de rook kan sien", in: TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91, 66.

Wanneer we mogen afgaan op hetgeen Flandrin schrijft over de gebruiken in het vroegmoderne Frankrijk, dan blijkt de keuze van een vrijer mede te zijn bepaald door de groep jongemannen die er bovendien zoveel mogelijk voor zorgde, dat meisjes niet buiten het eigen dorp of boven hun stand huwden.⁴¹⁷ Er was op het platteland sprake van territoriale en sociale endogamie.⁴¹⁸ Was alles rond en ging het paar trouwen, dan volgden allerlei separatie- en transitieriten, waarbij alweer de jongeren optraden, die de zogeheten kwansel- of huilbieren eisten van het verloofde stel. Kwam het meisje van buiten, dan werd er nog meer geëist als straf voor het feit dat er geen meisje van het eigen dorp was gekozen.⁴¹⁹

Van minne naar vrijen: de burgerij

De vrijage vinden we in de 16de eeuw beschreven in liederen en gedichten 'int amoureux' en 'int sot', teksten die waren bestemd voor een stedelijk, geletterd publiek. Bij lezing van de liederen over de liefde, waarvan een deel overigens nog laatmiddeleeuws was, valt op dat niet langer de hoofse (meestal buitenechtelijke) liefde het vertrouwde kader vormt, maar de vrijage die een huwelijk beoogt.⁴²⁰ De amoureuze geschiedenissen spelen zich niet langer af in het riddersmilieu, maar op het land en in de stad.⁴²¹ Er is sprake van een verburgerlijking die ook in andere onderzoeken is geconstateerd, zoals naar de hoofse motieven in de prentkunst rond 1500. Ik

⁴¹⁷ Over de sociale en territoriale endogamie op het platteland de rol daarin van de jongeregezelschappen: DAVIS 1975 (1971), 106-107, THOMPSON 1972, 299; FLANDRIN 1975, 136-147; FLANDRIN 1984² [1976], 39-45. Volgens Flandrin beschouwde men iedereen die in dezelfde parochie woonde als verwanten (!). Idem, 40. Thompson merkt op dat in kleine plattelandsgemeenschappen door verwantschapsrelaties en verschillen in sociale en economische status binnen een groep huwbaren de keus zeer beperkt zal zijn geweest. "... en fait les parents, les voisins, La <<marieuse>> locale peuvent déterminer les partenaires qui sont socialement assortis indépendamment de leur apparent <<libre arbitre>>. Dans de telles communautés <<la jeunesse masculine pubère a sur les filles nubiles de la localité une sorte de droit non seulement sentimental mais aussi économique>>." Zie ook: FAUVE-CHAMOUX A., "Marriage, widowhood, and divorce", in: KERTZER D.I. (red.), *Family life in early modern times, 1500- 1789*, New Haven/ Londen, 2001, 238-239. Deze auteur merkt op dat kleinere dorpen in het algemeen minder endogaam waren juist door het gebrek aan huwelijkskandidaten. Over Nederland: HAKS 1985, 15-17 met literatuurverwijzingen.

⁴¹⁸ Over huwelijksregels: FOX 1970; PLAKANS 1986; BARNARD A. & GOOD 1987, 93-94. Het meest voorkomend zijn regels, die het aangaan van huwelijken tussen bepaalde verwanten de voorkeur geven of omgekeerd juist verbieden. Het derde type regel is het gebieden van huwelijken tussen bepaalde verwanten. Huwelijksregels hoeven in het algemeen niet alleen verwanten te gelden, maar kunnen ook op andere sociale groepen van toepassing zijn. In Europa hebben we te maken met een complex systeem, waarin alleen enkele categorieën huwelijken zijn uitgesloten en de keuze verder vrij is. Deze vrijheid werd in West-Europa beperkt door territoriale en sociale endogamie. ZWAAN, 1992, 30-31.

⁴¹⁹ Ook tegen deze gebruiken, die tot heftige taferelen konden leiden, ontstond verzet bij de kerkelijke en wereldlijke overheden, dat vooral in de 17de eeuw en later aanwijsbaar is. Zie ROOIJAKKERS 1994, 332-348.

⁴²⁰ Het woord 'vrijen' in de betekenis van 'liefhebben', 'liefde gevoelen voor', dat ook de betekenis is van het woord 'minnen' was zogoed als geheel vergeten. Zie *MNW*, IX, 'Minne'. Het woordenboek geeft nog de volgende betekenissen: een aanzoek doen (bij een vrouw), liefdesbetuigingen doen aan (een vrouw), beslapen. In de laatste betekenis wordt zowel 'vrijen' als 'minnen' gebruikt.

⁴²¹ Over de refreinen 'in 't zot' die de minnaar tot onderwerp hebben merkt Coigneau op dat deze niet allemaal zonder meer als boerenvrijage gekenschetst kunnen worden, omdat zij karikaturaal zijn, maar zich evengoed in de stad kunnen afspelen. COIGNEAU, II, 357-358. Vanaf ongeveer 1400 werden andere standen dan die van de adel (in het bijzonder de ridderwereld) onderwerp van de liederen. KALFF 1884, 387. In een refrein uit de 16de-eeuwse bundel van Jan de Bruyne, wordt de vrijmoedige seksuele gewoonten van een dorpsmeisje en een stadsmeisje beschreven in de periode voordat zij trouwen. WILLEMS L., "De Refereinen-bundel van Jan de Bruyne", *De Gulden Passer* 3 (1925), 88-106, refrein 4.

citeer: "Met een minne-ideaal, dat werd belichaamd door een vrouw, die per definitie onbereikbaar was, een minne-ideaal, dat niet het zoeken naar een vrouw als echtgenote en moeder en het stichten van een gezin beoogde, kon de stedelijke burgerij in het dagelijks leven niets beginnen."⁴²² In een tafelspel ter gelegenheid van een huwelijk uit ca. 1500 zullen we zien dat *Jonstige Minne* (hoofse liefde) staat voor de huwelijksliefde.⁴²³

Opvallend is echter dat in de liederen en gedichten nogal veel nadruk wordt gelegd op de negatieve aspecten van de vrijage. In de meilieder, waarin geliefden naar buiten gaan om elkaar te ontmoeten, worden de vrijages, die zich afspelen op het platteland, afgeschilderd als niet meer dan vluchtige liefde in tegenstelling tot de ware, duurzame liefde: "Al hebdi mi nu begheven, Noch drage ic eenen huebscen moet./ Die liefde bloeyt winter en somer,/ dat de coele mey niet en doet.", zingt een teleurgestelde minnaar.⁴²⁴ De hoofse minne, een buitenechtelijke liefde, waarbij de erotische aspecten, al of niet onderhuids, een belangrijke rol speelden, bood geen ideaal voor een publiek dat de vervulling van de liefde in het huwelijk zag, maar ook de voorechtelijke seksualiteit van de boerenvrijage strookte evenmin met het 'burgerlijk' liefdesideaal, waarop de kerkelijke huwelijksmoraal haar stempel drukte.⁴²⁵

Vreemd volk: ridders, ruiters en andere buitenstaanders

Er spreekt uit de liederen en gedichten weliswaar afkeuring van voorechtelijke seksualiteit, maar de nadruk valt op de gevaren die het meisje daarbij liep.⁴²⁶ Dit wordt pregnant uitgedrukt in het thema van de vreemdeling, die na een meisje met een trouwbelofte tot seksueel verkeer te hebben verleid, spoorloos verdwijnt en haar zwanger achterlaat.⁴²⁷ Meestal gaat het om buitenstaanders zonder meer, zoals in het gedicht met de waarschuwendende titel *Tquaetste datter af komt zijn barvoete kinderen*.⁴²⁸ Daarin verzucht een meisje dat zwanger is geraakt en in de steek gelaten, dat zij haar "vaders goet", haar erfdeel, heeft verspeeld. Een verwijzing naar onterving, dat een oud en beproefd middel was om ongewenste verbindingen te voorkomen of te bestraffen en dat al in de hoge middeleeuwen bij de adel, waar uithuwelijken gebruikelijk was, werd

⁴²² VIGNEAU WILBERG-SCHUURMAN T. & PIGEAUD R., *Hoofse minne en burgerlijke liefde in de prentkunst rond 1500*, Leiden, 1983, 4. Een zelfde omslag werd gesignaleerd in bewerkingen van Ovidius' *De arte amandi*. Dit gedicht, dat meer over de 'vrije liefde' in bepaalde kringen spreekt, vormde de basis voor zogenaamde vrijerijboekjes, die vanaf het einde der 16de eeuw werden gedrukt. In een bewerking van Johan van Heemskerck (1622) werd de tekst aangepast aan de vrijage met als doel het huwelijk. Het gedicht werd in 1564 voor het eerst in het Nederlands vertaald en uitgegeven onder de titel *Die conste der minnen*. ZIE TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91, 53-54.

⁴²³ Zie hoofdstuk 9, § *Tafelspel of ritueel?*

⁴²⁴ A.L. XXVIII (VELLEKOOP nr.14) *Die vogelkens inder muten*, strofe 5, reg.5-8.

⁴²⁵ Zie voor Nederland: POL 1988, 179. Buitenechtelijke seksualiteit, voor of na het huwelijk, kwam in de 16de eeuw in toenemende onderdruk te staan vooral bij de burgerij, die zich daarin afzette tegen een 'zedeloze adel' en het door hun driften beheerste, eenvoudige volk. Aldus: DÜLMEN 1990, 242.

⁴²⁶ In andere literatuurggenres is het jongen, de 'venusjanker', die wordt bekritiseerd, omdat hij onverstandige keuzes maakt. Zie bijvoorbeeld: PLEIJ 2007, 410-411.

⁴²⁷ In deze context is het ondoenlijk om het precieze onderscheid van de kerk tussen huwelijksbelofte en trouwbelofte toe te passen. Daarom wordt steeds trouwbelofte gebruikt, behalve als het duidelijk is dat een huwelijksbelofte is bedoeld. Zie over dit onderscheid: hoofdstuk 3, § *Belangenconflicten of botsing van waarden*.

⁴²⁸ Refrein CXXIX in: DOESBORCH Jan van - KRUYSKAMP C. (red.), *De Refreinenbundel van Jan van Doesborch*, 2 dln., Leiden, 1940, 332-335.

toegepast, maar ook in de 16de eeuw tot de maatregelen hoorde waarmee ouders en families zich beschermden tegen weerspannige kinderen.⁴²⁹

We komen in de liederen en gedichten meisjes tegen die bedrogen zijn, maar ook meisjes die de risico's graag genomen hebben, zoals het verliefde meisje dat zegt: "ick hebbe die lantsknecht liever dan alle mijns vaders goet".⁴³⁰ Weer een ander maakt haar ouders wijs dat ze gekweld wordt door een geest, die pas zal ophouden als zij hem 's nachts bij haar op de voorzolder heeft toegelaten. Onder deze dekmantel laat zij natuurlijk haar vrijer bij zich komen. Op een goede (of slechte) dag staat de familie bij haar aan het bed. Een oom heeft het bedrog doorzien en zegt tot de vader: "Cosyn! [Neef] dorstic, ic sout seggen: U dochter, myn nicht en is geen maecht." In dit voorbeeld ligt de nadruk op het verliezen van de eer van het meisje, maar in de meeste gevallen wordt het accent gelegd op de manier waarop het meisje wordt overgehaald tot seksueel verkeer, namelijk door een trouwbelofte.

Koekvrijers en ander zoets: het trouwpand

Het overhandigen van een trouwpand ter bekrachtiging van een trouwbelofte was een algemeen verbreid gebruik in Europa.⁴³¹ Normaal gesproken waren daarbij echter getuigen aanwezig, zoals familie en vrienden en zoals al eerder gezegd werd zo'n 'verloving' nog vaak als een trouwbelofte opgevat en ging men samenwonen zonder voor de kerk te trouwen.⁴³² Tenslotte kon een trouwbelofte, ook al was deze niet in bijzijn van getuigen gegeven en tegen de wensen van de ouders in, toch een geldig huwelijk tot stand brengen volgens de opvattingen van de kerk, zeker als er seksueel verkeer had plaatsgevonden.⁴³³ Zulke clandestiene verbintenissen kwamen in de vroegmoderne tijd zeker voor. In de Nederlanden heette dit "met den penning getrouwd zijn" naar het gebruik dat de man een zogeheten 'godspenning' aan de vrouw had gegeven ter

⁴²⁹ Over de middeleeuwen: TURLAN 1957, 487-489 (met literatuurverwijzingen en voorbeelden). Over de 16de eeuw: GODDING 1987, 106-109 (*Les mesures visant à imposer le consentement des parents au mariage*); GREILSAMMER 1990, 65-85 (*Les familles en guerre contre la doctrine consensualiste*). Dit past ook in het kader van het beïnvloeden van kinderen of andere verwanten tot gewenst gedrag (zoals de keuze van een huwelijkspartner of van religie) door een gift te beloven (vaak per testament), waarop Davis wijst in haar studie over de gift in 16de-eeuws Frankrijk. DAVIS 2000, 112-119, ook 50-51.

⁴³⁰ A.L. CXXIX (ed. HELLINGA 1941), 89-80, reg.11-12.

⁴³¹ GRAFT C.C. van de, "Volks- en rechtsgebruiken bij de verloving", *Volksk.*, 25 (1914), 150.

⁴³² DRESEN-COENDERS 1988, 57-98, i.h.b. 84 waar zij stelt: "Vooraf bij de minvermogenden bleef de in de traditie wortelende trouwbelofte als informele huwelijksvorm nog lang een rol spelen ..." Ze verwijst daarvoor naar HAKS 1985, 109 e.v. Zie ook: GOTTLIEB 1980, 69, n. 30 met verwijzingen naar de 15de-eeuwse processen, gevoerd voor de geestelijke rechtbank van Châlons-sur-Marne en 16de-eeuwse discussies over het huwelijk. Volgens canoniek recht kon een dergelijk niet voor de kerk gesloten huwelijk nog worden omgezet in een kerkelijk, wettelijk huwelijk. ESMEIN 1929, 1, 208. Het paar kon ook alsnog voor de kerk trouwen, maar moest dan een som geld betalen voor absolutie. Door Knappert worden hiervan 16de-eeuwse voorbeelden gegeven uit Arnhem en Dordrecht. KNAPPERT L., "Trouwen en bruiloft vieren", in: VEEN S.D. van (red), *Uit onzen bloeitijd. Schetsen van het leven onzer vaders in de zeventiende eeuw*, Serie 1, nr.10, Baarn, [1909], 408. Uit de 15de en 16de-eeuwse registers van de drie dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek (behorend tot het bisdom Luik vóór 1559) blijkt dat, als er een kerkelijke verloving had plaatsgevonden, er straffen werden opgelegd "wegens het hebben van geslachtsgemeenschap ná de sponsalia [kerkelijke verloving], maar vóór de eigenlijke huwelijksluiting." BANNENBERG G. e.a., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de en 16de eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland, Nijmegen, 1968-'70*, 2, xi.

⁴³³ In dat geval kon het paar geexcommuniceerd worden. In de hierboven genoemde registers van de dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek is "veelvuldig sprake van boeten wegens dergelijke huwelijken en van ontslag van de excommunicatie (tegen betaling van een bepaald bedrag)". BANNENBERG. e.a, 1968-'70, 2, x-xi.

bekrachtiging van de trouwbelofte uitgesproken bij het geslachtsverkeer.⁴³⁴ Over de frequentie ervan zijn de meningen verdeeld.⁴³⁵ Zelfs kon het voorkomen dat priesters of monniken hun medewerking aan zo'n huwelijk verleenden.⁴³⁶

Een beproefde manier om een meisje te verleiden tot seksueel verkeer was dan ook om haar een trouwbelofte te doen en daarbij een trouwpand te overhandigen in de vorm van voorwerpen die daarvoor traditioneel werden gebruikt, zoals een ring of munt, of een ander voorwerp, maar ook in de vorm van voedsel, zoals in een kermiskoek.⁴³⁷ Een 16de (?) -eeuws liedje getuigt ook van deze gewoonte⁴³⁸:

Ja, liefste, achter de cramen in eenen hoek,
Daer was 't versoeck,
tot het sterven tsaem te leven,
Doen ick op trou u een peperkoek
ginck geven,
En smulden die even doe wy scheyden van een.

Voor Frankrijk zijn uit de periode 1480-1540 voorbeelden bekend van het uitwisselen van een ring, een naald, een glas, een tinnen beker, een bloesentak of zelfs een slok wijn, een peer of een gebaar als trouwpand, meestal begeleid door een trouwbelofte. Deze gegevens zijn afkomstig uit de archieven van de geestelijke rechtbank van het bisdom Troyes.⁴³⁹ Deze rechtbank besliste over gevallen waarin één van de partijen zich niet aan de gegeven belofte hield, want voor het meisje dat na zo'n trouwbelofte werd verlaten, konden de gevolgen ernstig zijn, zeker als zij daarbij zwanger was geraakt.⁴⁴⁰ Zo beriep een zekere Marguerite, dochter van Jean Gueux, zich erop dat

⁴³⁴ KNAPPERT z.j., 407.

⁴³⁵ Zie hoofdstuk 3, § *Belangenconflicten of botsing van waarden*. De argumenten hiervoor ontbreken bij Van de Pol die meent dat het een veel voorkomend verschijnsel was. POL L. van de, "Seksualiteit tussen middeleeuwen en moderne tijd", in: PEETERS H. e.a. (red.) 1988, 178-179.

⁴³⁶ Rabelais viel monniken hierop aan en daarin stond hij niet alleen, aldus Screech. Vele tijdgenoten deelden zijn mening. SCREECH 1992 [1958], 68 met een voorbeeld uit Shakespeare's *Romeo and Julia*, waar zij zich wenden tot een broeder om hun huwelijk te voltrekken tegen de wensen van hun beider strijdende families in. Een Nederlands voorbeeld uit 1438 betreft een paar dat tegen de zin van de ouders van het meisje met elkaar wegloupt en in een Brabants medewerking krijgen van de parochiepriester voor het sluiten van hun huwelijk. GREILSAMMER 1990, 70.

⁴³⁷ Heel veel verschillende voorwerpen konden als trouwpand dienen, zelfs een handeling als kon als zodanig gelden. Burguière vermeldt een geval (1532) waarin de man de vrouw aangaf dat hij bij wijze van trouwpand zijn tong in haar mond zou steken. Volgens hem zou het uitwisselen op zichzelf vooral de relatie tot stand brengen en niet het voorwerp (of de handeling) BURGUIÈRE 1978, 643. Over het overhandigen van voedsel of het samen drinken of eten ter bekrachtiging van een huwelijksverdrag (verloving): GRAFT 1914, 145-164, i.h.b. 147-148. Zij vermeldt daar de gewoonte in de Nederlanden om een meisje te 'trouwen' met een paar hazelnoten of een stuk koek en het oude rechtsgebruik der Bourgondiërs om een verloving te sluiten door het aanbieden en aannemen van een appel. De zegening van brood en wijn tijdens de huwelijksmis of later bij het zegenen van het huwelijksbed herinnert aan het eten en drinken als rechtshandeling bij het huwelijk ook: CHÉNON 1912, 647-653.

⁴³⁸ Geciteerd naar: SEIDEL & MARIJNISSEN 1984 [1969], 107. Het zou om een 16de-eeuws liedje gaan volgens deze auteurs. Deze regels komen ook voor in: Gerrit Hendericxsz van Breughel, *Tafel-spel van vier Personagien, als Bouwen en Pleun, met Gobbert haren sone, die met Coten spelende, een wijff krijcht, trout met eenen Pepercoeck Geyltgen*, (1610), geciteerd in: LEUKER 1992, 154, 150-195 over de verschillende vormen van het sluiten van een huwelijk in de 17de-eeuwse Nederlandse kluchten.

⁴³⁹ Daarin bevindt zich een groot aantal zaken die gaan over clandestiene huwelijken en, vooral, verlovingen uit de periode 1480-1540. Alle gegevens zijn ontleend aan: BURGUIÈRE 1978. Zie over dit materiaal ook: GOTTLIEB 1980, 54.

⁴⁴⁰ Het meisje beriep zich misschien alleen uit angst voor de schande en voor verstoting op een huwelijksbelofte ook al was daarvan misschien helemaal geen sprake, suggereert Ozment. S.

een zekere Guillaume Foucher haar twee jaar eerder op de kermis van Troyes een peer had aangeboden die zij had opgegeten "en nom de mariage", waarbij de aanwezige vrouwen de woorden: "c'est ton mari", hadden uitgesproken. Een ander geval was de zaak van Jean Simon en Jeanne Lepage in 1530 sprake van een *chanjon*, een voorwerp dat door een getuige werd beschreven als "une ceinture que le cranté (c'est à dire fiancé) done (donne?) à sa crantée et réciproquement et qu'on appelle chanjon à cause de cet échange". Hier moest niet het uitspreken van een trouwbelofte, maar uitsluitend de overhandiging van een voorwerp, in dit geval een gordel, waarvan de betekenis als trouwpand algemeen bekend was, als bewijs gelden.

Het geven van zo'n trouwbelofte komt als thema ook in de schilderkunst voor. Op een schilderij van Lucas van Leyden van ca. 1527 zien we een man op de rug, die een ring overhandigt aan een jonge vrouw.⁴⁴¹ (Cat. XV. ..., Afb. ...) Waarschijnlijk heeft hij iets gezegd als: "Houd dat, schoon joncfrouwe, Daer is die trouwe mijn", zoals in een lied uit het *Antwerps Liedboek* voorkomt.⁴⁴² De dubbelzinnigheid van de voorstelling wordt bevestigd door het gebruik ervan in het 16de-eeuwse boek over strafrecht van De Damhouder (1555) ter illustratie van de paragraaf over pooiers en pooierschap.⁴⁴³ Op een kopie naar dit schilderij houdt een nar een narrenstok vast waaraan een banderol is bevestigd met het niet mis te verstane commentaar: "Het es haest ghetrowt dat lange rowt".⁴⁴⁴

Bij rechtszaken die volgden op een niet nagekomen trouwbelofte speelden de trouwpanden, al of niet begeleid door een mondelinge trouwbelofte en al of niet in aanwezigheid van getuigen overhandigd, dus een belangrijke rol als bewijsmateriaal voor het bestaan van een trouwbelofte. Zo werd bijvoorbeeld voor de schepensbank van Arnhem de gang van zaken bij zo'n trouwbelofte in 1470 als volgt beschreven: Een zekere Sander van Huesselynck reikt aan Nese Dibboltdochter een daalder over in bijzijn van getuigen zeggende: neem aan; toen waren zij getrouwd.⁴⁴⁵ Ze begonnen

---

Ozment, *De burgemeestersdochter. Schandaal in een 16de-eeuwse Duitse stad*, Utrecht, 1996, 40-41. Over de maatregelen die werden genomen tegen voor- en buitenechtelijk seksueel verkeer en afwijkend seksueel gedrag: DÜLMEN 1990, 185-189. Zie over voorechtelijke seksualiteit ook: POL 1988, 177.

⁴⁴¹ Het paneel bevindt zich in Straatsburg, Musée de Strasbourg, inv.nr MNR445. Afgebeeld in: VOS R., *Lucas van Leyden*, Maarssen, 1978, afb. 161; SMITH E.L., *The paintings of Lucas van Leyden. A new appraisal with catalogue raisonné*, Columbia, 1992, cat. 44, afb. 26. Het feit dat het gezicht van de man niet te zien is maakt de compositie tot een parodie van het huwelijksportret, waarop de man een ring vasthoudt, zoals op het dubbelportret van *Berthold Tucher en Christina Schmidtmayerin* (ca. 1484) van de Meester van het Landauer altaar.

⁴⁴² "Hi streec van sinen handen/ Van goude een vingherlijn [ring]./ Houd dat, schoon joncfrouwe,/ Daer is die trouwe mijn." Geciteerd naar: *Antwerps Liedboek* (ed. HELLINGA 1941), 20-21 A.L. XXII. In een ander lied gaat het om een munt die meer op een betaling dan een trouwpand lijkt. A.L. LXVI (VELLEKOOP nr.30) *Het quam een ruyterken uut Bosscayen*, strofe 1.

⁴⁴³ DAMHOUDER Joos de - DAUWE J. & MONBALLYU J. (red.), *Joos de Damhouder, Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figurten ende beilden ter materie dienende*, Leuven, 1555. [anastatische herdruk Roeselare, 1981], 115.

⁴⁴⁴ De verblijfplaats van dit schilderij, dat zij ca. 1527 dateert, is onbekend, aldus Smith. Afgebeeld in: VOS 1978, afb. 162; SMITH 1992, cat. 45, afb. 28. De tekst is een gezegde, dat in allerlei variaties voorkomt in de contemporaine literatuur. Bijvoorbeeld in het gedicht *d'Weigeren staat den meiskens met allen wel* van Anna Bijns (1493-1575). "Bezieet wel, eer gij koopt, of t'zal u berouwen" in: BIJNS Anna - PLEIJ H. (red.), *'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, Amsterdam, 1987, 66-68, 3e strofe, reg.9. Woorden van dezelfde strekking in refrein CXXIX "Tquaetste datter af komt zijn baruoete kinderen" in: DOESBORCH (KRUYSKAMP ed. 1940), 233. In het lied *Uut liefden, siet*, A.L. CLXX (VELLEKOOP nr.80), strofe 5, reg.10-12 heet het: "Mer wel versint/ Eer ghi mint,/ Eer ghi u vint bedroghen."

⁴⁴⁵ KNAPPERT [1909], 407. De auteur vermeldt ook nog voorbeelden uit 1542 en 1563. Zie voor een reeks vergelijkbare voorbeelden in de 15de en vroege 16de eeuw in het bisdom Utrecht:

in de vroegmoderne tijd wel steeds minder als bewijs geaccepteerd te worden, zeker als zij niet in aanwezigheid van getuigen waren overhandigd.⁴⁴⁶ Het feit dat tijdens een proces gevoerd in Holland wordt beweerd dat elk uitgewisseld voorwerp als trouwpand acceptabel was, al "soude deselve maer in Deventer koeken bestaan", wijst erop hoe algemeen verbreid het geven van voedsel als trouwpand was.⁴⁴⁷ Het geven van geschenken maakte in het algemeen deel uit van de vrijagegebruiken. Met het accepteren ervan gaf het meisje te kennen belangstelling te hebben voor de jongeman die haar het geschenk aanbood. Niet ieder voorwerp was dan ook een trouwpand. In sommige van deze voorwerpen zijn duidelijk de trouwpanden te herkennen, die, zoals we zagen, in de kerkelijke huwelijkssluiting van sommige Franse bisdommen nog een symbolische functie vervulden in de 16de eeuw. Het feit dat de trouwpanden nog rechtsgeldigheid bezaten, bevestigt eens te meer, dat de uitwisseling ervan niet was geïntegreerd in de kerkelijke huwelijkssluiting.⁴⁴⁸

Sociale controle en verschil in belangen

Algemeen wordt aangenomen, dat net als andere plattelandsgebruiken ook de vrijagegebruiken in de stad terecht zijn gekomen. In enkele refreinen 'in 't zot' met passages over hoe een vrijer aan de vrouw probeert te komen, is er duidelijk sprake van een stedelijke omgeving. Bijvoorbeeld bij de vrijer die leert dansen op de danskamer, modieuze kleren draagt, zijn baard laat scheren op zaterdag, vaak naar de kerk gaat om naar de meisjes te kijken, "mommery ende bruloften" bezoekt, steeds langs de deur van zijn aanbedene loopt met de muts in de hand om haar te groeten, en 's nachts haar een serenade geeft.⁴⁴⁹ Het motief van de vrijer die naar het huis van het meisje komt om haar met zijn attenties ter vereren komt ook voor in liederen.⁴⁵⁰ Dit komt

---

BANGE P. & WEILER A.G., "De problematiek van het clandestien huwelijk in het middeleeuwse bisdom Utrecht", in: BOER & MARSILJE (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht/etc., 1987, 401-406.

⁴⁴⁶ Zie VOSKUIL J.J., "Van onderpand tot teken. De geschiedenis van de trouwing als voorbeeld van functieverhuizing", *Volksk. Bull.*, 1:2 (1975), 49-50. Haks wijst erop, dat in plaats van dergelijke trouwpanden vanaf de vroege 17de eeuw steeds meer gevraagd werd om een schriftelijke belofte, zoals huwelijksvoorwaarden, die in een contract waren vastgelegd of (voor Holland) een aantekening van ondertrouw. HAKS 1985, 122-125.

⁴⁴⁷ HAKS 1985, 122-125. De titel van een anoniem toneelstuk, *Klucht van de koeck-vreyer* (Amsterdam, 1659), verwijst bijvoorbeeld naar dit gebruik. LEUKER M.-Th., >>*De last van 't huys, de wil des mans ...<<. Frauenbilder und Ehe komzepte im nierdländische Lustspiel des 17. Jahrhunderts* [Niederlande-Studien 2], Diss. Westfälische Wilhelms-Universität Münster 1991, Münster, 1992, 316. Een verbod van de kerk in de heerlijkheid Nederweert uit 1691 om 'jongedochters' voedsel en andere goederen aan te bieden tijdens de bijeenkomsten van de huwbare jeugd, die met de algemene term 'labbayen' werden aangeduid lijkt op het voortleven van deze gewoonten te wijzen. ZIE ROOIJAKKERS 1994, 318.

⁴⁴⁸ De rechtsgeldigheid van trouwpanden zou teruggaan op het 'pretium nuptiale', de munten die werden overhandigd, een van oorsprong Germaans gebruik, waarbij de aanstaande bruidegom bij de verloving een som geld betaalde, waarmee de man het gezag of 'mundium' over de vrouw verkreeg, d.w.z. het over de persoon en de goederen van zijn vrouw. Dit geschenk ook wel 'mundium' of 'Mundschatz' of 'meta' geheten verviel aan het meisje als na twee jaar geen huwelijk volgde. KNAPPERT L., *Verloving en huwelijk in vroeger dagen*, Amsterdam, 1914, 65-66. Zie ook hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus: het huwelijks sacrament*.

⁴⁴⁹ Zie de citaten in: COIGNEAU, II, 354.

⁴⁵⁰ A.L. XXVIII (VELLEKOOP nr.14), *Die voghelkens inder muten*, strofe 2; A.L. LXXIV (VELLEKOOP nr.35) *Het viel eens hemels douwe*, strofe 3; A.L. LXXIX (VELLEKOOP nr.38) *Het reghende seer ende ick worde nat*, strofe 2; A.L. LXXXVI (VELLEKOOP nr.42) *Ik had een alderliefste*, strofe 1 en 2; A.L. CXXXII (VELLEKOOP nr.64) *Och ligdy nu en slaept*, strofe 1; A.L. CXLIX (VELLEKOOP nr.72) *Tandernaken op den Rijn*, strofe 3. Een oud kinderlied begint met "Moeke, daar staat een vrijer aan de deur ..." Zie ook het gezegd uit de 16de eeuw over een jongeman op vrijersvoeten: "Hij cust het rincxken vanderdeuren". In: J. Grauls, *Volkstaal en volksleven in het werk van Pieter Brueghel*,

overeen met het beeld dat door de gezinshistorici wordt geschetst voor de 16de en 17de eeuw, dat "onder bredere groepen dan aanvankelijk werd verondersteld" (gedoeld wordt op boeren en handwerkers) een betrekkelijke vrijheid heeft bestaan in de keuze van een huwelijkspartner. Het initiatief voor de keuze van een huwelijkspartner lag bij de jongeren, maar zonder dat de invloed van verwanten ontbrak.⁴⁵¹

Op het platteland werd de vrijheid in het kiezen van een huwelijkspartner ingeperkt doordat de partner zoveel mogelijk uit de eigen buurt moest komen, iets wat door de jongerengEZELSchappen werd gecontroleerd. Zo is in de berichten over het nachtvrijen is sprake van overtredingen van de vrijers, over wie echter gezegd wordt dat zij tenminste wisten aan welke regels zij zich moesten houden. Een vrijer van het eigen dorp kon bovendien bij overtreding gestraft worden. Daarvoor zorgden zijn groepsgenoten wel. De bedreiging van een dergelijk systeem kwam dan ook van buitenstaanders en dat kan in sterkere mate hebben gegolden voor de stad, waar de sociale controle misschien minder groot was dan op het platteland.⁴⁵²

Wat ook een rol kan hebben gespeeld is het feit dat het merendeel van de stedelijke bevolking jong was en vrij lang ongetrouwd bleef, hetgeen wordt geweten aan een gebrek aan financiële middelen. Dit kan het gevaar van voorechtelijk seksueel verkeer hebben vergroot, dat kon leiden tot ongewenste verbintenissen.⁴⁵³ Daar komt bij dat een verkeerd gekozen huwelijkspartner voor burgers, wier bezit vooral bestond uit huizen, voorraden, werktuigen en soms verspreide stukjes

---

Antwerpen/ Amsterdam, 1957, 193. Een ander voorbeeld: "Datsi so dicwil den cleper vander dueren cussen moeten oft spel daermen met belt." Uit refrein CXIV in: DOESBORCH (ed. Kruyskamp 1940), 207. De zegswijze is ook afgebeeld op Bruegels *Spreekwoorden*.

⁴⁵¹ SPIERENBURG 1989, 620-621.

⁴⁵² Hoewel dit verschil misschien minder groot was, dan wel is gesuggereerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat bij de processen die werden gevoerd over niet nagekomen huwelijks- of trouwbeloften zowel stadsbewoners als boeren waren betrokken. Over degenen procedeerden in Troyes meldt Gottlieb, dat zij zelfs in de meeste gevallen van de dorpen uit de omgeving kwamen en dat bij de groep stadsbewoners de hogere maatschappelijke groepen ontbraken. GOTTLIEB 1980, 55. In hoeverre het in de steden een rol heeft gespeeld, dat de jongerenorganisaties, die op het platteland controle uitoefenden op de keuze van een huwelijkspartner, in de steden al vanaf de 14de eeuw werden bestreden, is een vraag die hier niet kan worden beantwoord. De informatie over een eventuele rol van de stedelijke jongerenorganisatie in dezen ontbreekt. Over het bestrijden van de jongerenorganisatie in de steden: DAVIS 1975, 97-123. PLEIJ H., "Van keikoppen en droge jonkers. Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late middeleeuwen", *Volksk. Bull.*, 15:3 (1989), 303. Over de openheid van de stad die gevaren met zich meebracht: DRESEN-COENDERS L. & HAAREN J., "Ontmoetingsplaatsen van vrijers en vrijsters", in: TENT. APELDOORN/etc. 1989-'91, 65; DRESEN-COENDERS, 1988, 66, 78-79. Deze bewering wordt in geen van beide laatstgenoemde artikelen met argumenten gestaafd. De inperking van de toezichhoudende rol van de jongerengEZELSchappen in de steden zou hierbij een rol hebben kunnen spelen, maar de bronnen die tot nu toe zijn onderzocht geven hierover geen zekerheid.

⁴⁵³ In de vele studies over huwelijk en gezin in de vroegmoderne tijd wordt steeds weer op de algemene tendens tot een stijgende huwelijksleeftijd en meerderjarigheidsgrenzen gewezen. Historisch demografische studies hebben aangetoond, dat de huwelijksleeftijd hoog was en dat er een relatief hoog aantal ongehuwden was. PEETERS e.a. (red.) 1988, 12-13 met literatuurverwijzingen. Het uitstellen van het huwelijk tot men achter in de twintig was, wordt in het algemeen verklaard door gebrek aan financiële middelen. POL 1988, 177 met literatuurverwijzingen. Hield de toenemende controle op seksueel gedrag in de steden, behalve met de veranderingen in de seksuele moraal, ook met deze situatie verband? Een veranderde houding ten aanzien van het huwelijk bracht een nieuwe morele politiek met zich mee met betrekking tot voor- en buitenechtelijk geslachtsverkeer en afwijkend seksueel gedrag, merkt Ozment op voor Duitsland. OZMENT S., *De burgemeestersdochter. Schandaal in een 16de-eeuwse Duitse stad*, Utrecht, 1996, 38-39.

grond, ook heel andere gevolgen had dan voor boeren.⁴⁵⁴ In de stad ontbraken de gemeenschappelijke belangen van eenzelfde grondgebied, vaak met gedeelde gronden en een landheer, van wie werd gepacht. Als de keuze van een huwelijkspartner eens anders uitviel dan de ouders het hadden gewenst, kwam deze huwelijkspartner meestal toch uit de eigen gemeenschap, vonden verschuivingen in het grondbezit hoogstens binnen hetzelfde gebied plaats. Voor de burgers van een stad kon een verkeerd gekozen huwelijkspartner daarentegen het verlies van moeizaam opgebouwd familiekapitaal betekenen en schade toebrengen aan de sociale en politieke status.⁴⁵⁵ Deze belangen werden in de al vroeg verstedelijkende Zuidelijke Nederlanden al snel door de stedelijke overheden beschermd door verschillende maatregelen. Zo begon men al vanaf de 12de eeuw het erfrecht, dat was toegesneden op het grondbezit van de adel, aan te passen aan de behoeften van de burgerij.⁴⁵⁶ Andere maatregelen hielden verband met de bedreiging van de ouderlijke zeggenschap inzake de keuze van de huwelijkspartners van hun kinderen door clandestiene verbintenissen in de vorm van schakingen en ontvoeringen.⁴⁵⁷ Ook de stijging van de wettelijke meerderjarigheid die zich vooral vanaf de 14de eeuw voltrok kan hiermee verband hebben gehouden.⁴⁵⁸ Hoe groter de belangen waren, hoe meer de druk van ouders op de huwelijkskeuze van hun kinderen zal zijn toegenomen. Binnen delen van de burgerij ontstond een voorkeur om onder elkaar te trouwen, zoals de adel van oudsher deed.⁴⁵⁹ Tegen deze achtergrond is het thema van de vreemdeling die een meisje verleidt tot seksueel verkeer met een loze trouwbelofte, goed te verklaren uit een pre-occupatie van een burgerlijk publiek met de bescherming van hun huwbare dochters. Algemeen wordt aangenomen wordt dat ouders uit de hogere sociale groepen, zoals adel en rijke burgerij, het meeste toezicht uitoefenden op de huwelijkskeuze van hun kinderen, omdat zij meer belangen te verdedigen hadden dan ouders uit lagere sociale groepen, waar de keuze van een huwelijkspartner vrijer zou zijn geweest. Toch was ook in deze groepen sprake van raadpleging bij huwelijksverbintenissen, die tot de 'familiezaken' hoorden zoals onderzoek naar verwantschaps- en buurtrelaties in Holland heeft uitgewezen.⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁴ Howell zegt over dit verschil dat het belangrijkste kenmerk was dat het bij het eigendom van stedelingen om min of meer 'roerend' goed ging, in elk geval meer dan grondbezit. "The social order built on this asset base was fundamentally different from the social order built on land rights. [...] De mobiliteit van deze vorm van eigendom betekende ook meer risico, zodat men zoveel mogelijk maatregelen nam om zich te verzekeren van de plaats die men in de samenleving innam. Hiertoe hoorde het kopen van adellijke titels, het arrangeren van huwelijken met de adel en de aanpassing van het huwelijksgoederenrecht. HOWELL 1998, 55-58.

⁴⁵⁵ Zie hieronder § *Huwelijkscontract en verloving*. De stedelijke literatuur wordt volgens Pleij vanaf het begin al beheerst door het motief van het standverschil in de liefde, die de plannen van de familie voor huwelijkspartners in de war kon schoppen. Niet alleen het meisje, maar ook de jongen liep gevaar zich te laten meeslepen door zijn verliefdheid. Zie PLEIJ 2007, 410-411.

⁴⁵⁶ Zie § *Huwelijkscontract en verloving*.

⁴⁵⁷ "La multiplicité de ces dispositions donne à croire que les jeunes gens éluaient souvent l'obligation d'obtenir l'autorisation paternelle ou parentale. Dans les milieux aisés surtout, on se plaint au 16e siècle encore des mariages clandestins." GODDING 1987, 107. Zie over de bijzondere economische belangen van de burgerij in afwijking van adel en boeren: § *Sociale controle en verschil in belangen*. Zie verder: § *Juridische sancties*.

⁴⁵⁸ Vanaf de 14de en vooral de 15de eeuw blijkt er een tendens te zijn in het stedelijk recht om de leeftijd voor de meerderjarigheid te verhogen. Van 11, 12 of 14 jaar voor meisjes en 14.15 of 16 jaar voor jongens gaat deze leeftijd omhoog totdat in de 16de eeuw de leeftijd voor meisjes 25 en voor jongens 28 jaar is. GODDING 1987, 71-72. Zie ook: GREILSAMMER 1990, 18. Bedoeld wordt een meerderjarigheid waarmee een einde komt aan de ouderlijke macht.

⁴⁵⁹ Het stedelijk patriciaat, dat vele belangen te verdedigen had, werd in de 16de en 17de eeuw door sociale endogamie een gesloten groep. Zie BRANDENBARG 1988, 113.

⁴⁶⁰ HAKS 1988, 36.

Een ideale burgervrijage

Er lijkt een bijzondere mengvorm te zijn ontstaan van adellijke uithuwelijking en plattelandsvrijage. Een huwelijksgedicht van de 16de-eeuwse dichter Jan van der Noot suggereert dat ook in kringen van de maatschappelijke elite een zekere vrijheid in de keuze van een huwelijkspartner bestond.⁴⁶¹ Hij schreef *De vrijagie ende het houwelyck van Messer Luciaen dela Noce, edelman Romeyn, ende Juffrou Magdalene van Rinchorst, edel dochter in Brabant gheschiet int jaer 563* waarschijnlijk ter gelegenheid van zijn eigen huwelijk in 1563.⁴⁶² Er wordt een ideaalbeeld geschetst dat in de kringen van stedelijke adel of rijke burgerij, ongetwijfeld werd geapprecieerd. In hoeverre het met de werkelijkheid overeenstemde is een andere vraag. Voor de elites zijn de gezinshistorici het eens, dat gearrangeerde huwelijken de gewoonte waren, waarbij het uitmaakte of het om het huwelijk van een stamhouder ging of om een jongere telg.⁴⁶³ De dichter begint met te beschrijven hoe een edelman ontbrandt in liefde (gedoeld wordt op de vleselijke liefde, want hij wordt door de pijlen van Cupido getroffen) voor een meisje. Nadat hij haar "... eere hadde bewesen" begint hij de schoonheid van zijn uitverkorene te prijzen en vraagt haar hem tot haar man te nemen. Bij deze liefdesverklaring wordt het meisje op haar beurt door Cupido beroerd, waarop zij vraagt of zijn complimenten niet slechts zijn eigen genoeg dienen:⁴⁶⁴

Ghelyck ghy dat alsoo wel syt [...]
ghwoene te doen dickwerf onder u jonghe mans,
En verheucht u, als ghy met woorden schoone
Eenighe maecht (die als een slechte gans,
Veel te ras is om ulie te gheloooven)
Bedroghe hebt, dies sy heur vint bescaemt
Omdat sy heur soo heeft laten verdooven,
En u betrouwt heeft meer dant wel betaemt.

Het meisje wil haar eer bewaren. In zijn antwoord roept de jongeman God tot getuige van de oprechtheid van zijn woorden, die, zoals hij zegt, uit reine liefde voortkomen. De verliefde jongeman kiest hier voor de reine min, en daarmee voor de eer van het meisje. Het kiezen voor de 'reine min' heeft een duidelijk seksueel aspect, zoals talloze 16de-eeuwse literaire teksten bevestigen. Een zwangere bruid werd niet voor niets een 'vuile bruid' genoemd.⁴⁶⁵ Om de eerbaarheid van zijn liefde te bewijzen biedt hij haar "...lyf, schat ende al myn goet," Nu weet zij: "dees edel man uyt trouwen Syn liefde, goet en sin heur had verclaert, ..." ⁴⁶⁶ en zij:⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Van der Noot, die al jong lid was van de magistratuur van Antwerpen hoorde tot de verstedelijkte adel.

⁴⁶² Het gedicht is met zijn gedetailleerde beschrijving van het verloop van de vrijage en de daarop volgende verloving en bruiloft zeldzaam en van de vele huwelijksgedichten die Van der Noot schreef ook het enige voorbeeld. Zie NOOT Jan van der - WATERSCHOOT W., *De "Poeticsche Werken" van Jonker Jan van der Noot. Analytische bibliografie en tekstuitgave met inleiding en verklarende aantekeningen*, 3 dln., 1975. De volledige titel luidt: "De vrijagie ende het houwelyck van Messer Luciaen dela Noce, edelman Romeyn, ende Juffrou Magdalene van Rinchorst, edel dochter in Brabant gheschiet int jaer 563. Van welck twee gecomen syn diemen nou 'Vander Noot' noemt. Met twee pausen afgedeelt, genomen uyt het tweede boeck dat ic van d'afcomst des selfsten geslachts gemaect heb." Het gedicht staat in de bundel, *Het Bosken*, gepubliceerd in 1570-'71. Zie HEYDEN M.C.A. van der (red.), *O muze, kom nu voort*. [Spectrum der Nederlandse Letterkunde 6], Utrecht/ Antwerpen, 1968, 281-390, i.h.b. 290-306.

⁴⁶³ De historische gegevens hierover zijn eenduidiger. SPIERENBURG 1989, 621.

⁴⁶⁴ VAN DER NOOT 1563 (ed. HEYDEN 1968), 295, reg.137-144.

⁴⁶⁵ Voor 'vuile bruid' in de betekenis van zwangere bruid: WNT III, I, 1621 e.v. 'bruid' (1). Zie verder hoofdstuk 5 *Enkele Duitse prenten* en hoofdstuk 6 *Een Huilende Bruid van Jan van Hemessen*.

⁴⁶⁶ VAN DER NOOT 1563 (ed. HEYDEN 1968), 296, reg.156.

⁴⁶⁷ VAN DER NOOT 1563 (ed. HEYDEN 1968), 296-297, reg.168-176.

...heeft hem oock heuren sin g'openbaert,
 Segghende: Heer ick en ben toch niet weerdich
 Der eeren die ghy my nu presenteert,
 Maer ist alsoo dat ghy noch blyft volherdich
 In u propoost, en daer in persisteert,
 Soo moecht ghy my eerlycken doen versoecken
 Aen myn maghen, die soo discreet wel syn,
 Dat sy prysen sullen u goet vercloecken,
 u goet begryp en u voorstellen fyn.

De jongeman moet om haar hand gaan vragen. Het meisje zorgt ervoor haar eer te bewaren en verzekert zich eerst van een huwelijk. De dichteres Anna Bijns geeft in een refrein van vijf coupletten met de toepasselijke titel *d'Weigeren staat den meiskens met allen wel* het advies aan ongetrouwde meisjes om op te passen voor al te opdringerige vrijers.⁴⁶⁸ De wensen van de kinderen en van de ouders met betrekking tot de keuze van de huwelijkspartner zijn in dit gedicht in evenwicht, het dilemma van een keuze tussen die twee is omzeild.

Juridische sancties

Verliep alles niet zoals gewent, dan stonden ouders en verdere verwanten behalve onterving, nog juridische sancties ter beschikking, waarvoor een beroep kon worden gedaan op de wereldlijke of kerkelijke rechter.⁴⁶⁹ Een manier om een huwelijk tegen de wensen van de familie(s) af te dwingen was de schaking of als het met geweld plaatsvond, ontvoering. Had een maagd of weduwe zich laten verleiden, dan was er in de juridische termen van die tijd sprake van vrijwillige "scoffieringhe" (schaking) die door de ouders kon worden aangeklaagd, aldus het *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* uit 1555 van de rechtsgeleerde Joost de Damhouder.⁴⁷⁰ De eer van de dochter, maar ook van de familie was aangetast. De straf was verbeurdverklaring van de helft van de goederen van de dader als deze een eerbaar persoon was of geseling met verbanning als hij een "vijle persoon" of van "cleender condicie of estime" was.⁴⁷¹ De berechting werd aan het

⁴⁶⁸ BIJNS Anna - PLEIJ H. (red.), *'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, Amsterdam, 1987, 66-68.

⁴⁶⁹ Hier wordt gebruik gemaakt van het hierboven al genoemde *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figurten ende beilden ter materie dienende* (1555) van de jurist Joos de Damhouder. Dit boek is een "bondige samenvatting van het strafrecht zoals dit in Vlaanderen, en meer specifiek in de Raad van Vlaanderen, in het begin van de 16de eeuw een werd toegepast. Het bestaat namelijk grotendeels uit de tekst van Filips Wielant, *Corte instructie omme jonge practezien in materie criminele die men in Vlaendren uzeert* van 1516). Het boek werd in de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw gebruikt als leidraad voor de praktijk in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden door de "praktizijns, gerechtsofficieren, schepenen en leenmannen", die het strafrecht toepasten in de schepenbanken en leenhoven. Aldus het nawoord van Dauwe en Monballyu, die de tekst opnieuw uitgaven. Verder wordt hier gebruik gemaakt van de gegevens van Greilsammer, die uitsluitend afkomstig zijn uit de juridische praktijk van Brugge, Gent, Mechelen en Brussel. Voor de ontwikkeling van het strafrecht tussen de 13de en 16de eeuw inzake schaking en ontvoering: GREILSAMMER 1990, 65-85, over de bronnen, n. 23 (324).

⁴⁷⁰ Over schaking en verkrachting (vrijwillige "scoffieringhe" en "scoffieringhe by fortse"): DAMHOUDER 1555 (ed. DAUWE & MONBALLYU 1981), XCII, XCIII, 156-166.

⁴⁷¹ Van een onderscheid naar stand in de bestraffing is ook sprake als het een leenheer betreft die de dochter van zijn vazal beslaapt. De vazal is daardoor weliswaar van zijn plichten ten aanzien van zijn heer bevrijd, maar van een gedwongen huwelijk of het afstaan van een bruidsprijs of een verbeurdverklaring van de helft van de goederen, de gebruikelijke sanctie, is geen sprake. Andersom verliest een vazal die de dochter van zijn leenheer beslaapt zijn leen met al het toebehoren. Uit een lied waarin wordt beschreven dat een jonge edelman een eenvoudig meisje heeft verleid blijkt een zelfde rechtsongelijkheid. De broer van het meisje tracht haar eer te redden en deze ruiters (een verbastering van ridder) met zijn zuster te laten trouwen door gebruik te maken van een list, want een edelman hoefde nu eenmaal geen boerendochter te huwen. A.L. XLV (VELLEKOOP nr.23) *Een ridder ende een meysken jonck*. Huwelijksregels waarbij het verschil in

geestelijk hof overgelaten dat de dader kon dwingen te kiezen tussen het trouwen van het meisje of het betalen van een schadevergoeding die even hoog was als de bruidsprijs, die hij zou hebben betaald bij een eerlijk huwelijk.⁴⁷² De mogelijkheid alsnog te trouwen heeft waarschijnlijk in de dagelijkse praktijk de voorkeur genoten.⁴⁷³ Een vergelijkbare situatie komt voor in een refrein 'in 't zot', waar een vrijer een meisje zwanger heeft gemaakt en het meisje met hem wil trouwen. De vrijer staat voor de keuze met haar te trouwen, maar dan verliest hij zijn eer, of niet, maar dan verliest hij zijn geld, want dan eist het meisje een halve stuiver als het kind dood wordt geboren en anders een hele stuiver, verder een "pont vlaems" voor de kosten van de bevalling en zestien gulden voor het verlies van haar maagdelijkheid.⁴⁷⁴

Bij een schaking was sprake van vrijwilligheid, zodat de verbintenis, die het paar was aangegaan volgens kerkelijk huwelijksrecht werd erkend als een geldig huwelijk, zeker als het meisje de huwbare leeftijd had.⁴⁷⁵ De straffen die in het wereldlijk recht op schaking stonden moesten zulke ongewenste huwelijken vanzelfsprekend tegengaan. Niet alleen de man werd gestraft, maar ook het meisje, namelijk door haar te onterven. Uiteindelijk kan het paar met een schaking toch het gewenste resultaat bereiken, zoals in het geval van de jongeman die om herroeping van de verbanning vraagt, deze negen maanden later ook krijgt en tot een overeenkomst komt met de ouders van het meisje.⁴⁷⁶

Er kon echter ook sprake zijn van ontvoering, in het boek van De Damhouder "scoffieringhe by fortse" of "vrouwecracht" genoemd, dus zonder de instemming van het meisje. Daarop stond de doodstraf en verbeurdverklaring van de goederen van de dader, hoewel in de praktijk de Vlaamse steden steeds meer eeuwige verbanning in plaats van de doodstraf oplegden. De berechting viel bij ontvoering aan de wereldlijke rechter toe.⁴⁷⁷ Ouders beschuldigden de dader soms valselijk van een ontvoering, zelfs al zegt hun dochter uit vrije wil te hebben gehandeld. Als er geen sprake is van vrijwilligheid, kan de verbintenis ook niet als een geldig huwelijk worden erkend.

---

sociale status een rol speelt zijn een vorm van anisogamie. Zie BARNARD & GOOD, 1987, 106 e.v. over deze huwelijksvormen.

⁴⁷² Gesproken wordt van een "ghifte of dote" - de *dos*. Er wordt nog bij gezegd dat de keuze moet worden gedaan voordat één van beiden een huwelijk met een derde aangaat, anders is er geen sprake meer van de mogelijkheid te kiezen en is de zaak teniet gedaan. DAMHOUDER 1555 (ed. DAUWE & MONBALLYU 1981), 158, VI. Op het verbreken van een verloving stond van oudsher een boete, die een veelvoud kon zijn van het bedrag, dat bij de huwelijksbelofte was gegeven. Zie HEIJST G.J. van, *Over trouwbeloften*, Proefschrift Utrecht, 's-Hertogenbosch, 1883, 12. De hoogte van de boete werd al vastgesteld op het moment, dat families afspraken hun kinderen met elkaar te laten huwen. Veel voorbeelden van deze praktijk in het middeleeuwse Gent: WERVEKE 1899-1900, 119 (1399 de boete werd gelijkelijk verdeeld onder de graaf van Vlaanderen en de benadeelde partij), 120-121.

⁴⁷³ Zie POL L. van de, "Seksualiteit tussen middeleeuwen en moderne tijd", in: 1988, 180.

⁴⁷⁴ COIGNEAU, II, 358.

⁴⁷⁵ Volgens canoniek recht 12 jaar voor meisjes, 14 jaar voor jongens. Zie GODDING 1987, 70.

⁴⁷⁶ GREILSAMMER 1990, 66-68, waarin dit voorbeeld uit 1457.

⁴⁷⁷ GREILSAMMER 1990, 67. Greilsammer laat zien dat in het geval van meerderjarige vrouwen en zelfs weduwen, de familie – het was meestal de familie en niet het meisje dat de aanklacht indiende – bij voorkeur verkrachting en niet verleiding als beschuldiging aanvoerde, omdat de zaak dan onder de wereldlijke justitie viel en de verbintenis ongeldig kon worden verklaard omdat er sprake was van geweld en niet van vrije wil. Ontvoering kon ook een middel zijn om een huwelijk af te dwingen. Zie PREVENIER W., "Vrouwenroof als middel tot sociale mobiliteit in het 15e-eeuwse Zeeland", in: BOER & MARSILJE, 1987, 410-424.

De stedelijke wetgeving inzake schaking en ontvoering zorgde ervoor dat minderjarigen niet zonder toestemming van hun ouders konden huwen.⁴⁷⁸ Tegelijkertijd ging, zoals gezegd de leeftijd voor het bereiken van meerderjarigheid vooral vanaf de 14de eeuw omhoog van ongeveer 12 jaar voor meisjes en 15 jaar voor jongens naar respectievelijk 25 en 28 jaar.

Het is interessant nog te vermelden, dat de volgens middeleeuws gewoonterecht in Gent, voor de ontvoering van minderjarigen niet alleen een schadevergoeding moest worden betaald aan de ouders van het meisje, maar ook aan de heer, die van oudsher rechten had inzake de huwelijken van personen die op zijn grond verbleven. Hiervan zijn meerdere voorbeelden gevonden in de literatuur.⁴⁷⁹ Het meisje dat dreigt te gaan klagen bij de heer, dat wil zeggen bij de landheer die strafrechtelijke jurisdictie bezat is een illustratie hiervan. Deze situatie komt voor in een gedicht met de titel *Ick, erme plompaert, soude eens gaen vrijen*, uit een verzameling refereinen van ca. 1583. Een jongeman begint het meisje, waarop hij zijn zinnen heeft gezet, te betasten, maar zij weert hem af. Om haar gunstig te stemmen zegt hij nog: "Ick vrij u om eere, lieff", maar zij lacht hem vierkant uit en de vrijer wijzigt onmiddellijk zijn strategie. "My docht op eere te vrijen was moeyte verloren", zegt hij tegen zichzelf. Hij duwt haar in een stoel om haar te overweldigen en interpreteert haar tegenspartelen als aanstellerij, maar ook dit meisje zorgt ervoor haar eer niet te verliezen:⁴⁸⁰

"Ick sal schreeuwen!" maer Tjan! sy en dede [*zij deed het niet*]:
 Sy sprack tegen haer meyninge, naer doude sede;
 My docht sij creger in een goet behagen;
 Sy meynde my daer te versagen mede:
 "Ghy, trauwant! Ic sal den heer over u clagen!"
 -"Ke, dat en doet niet! ghy sout mij verjagen?"
 Ick soude moeten vlien in een ander landouwe?
 Nochtans moet ick u altijt jonste dragen,
 Want een bloo herte en minde nooyt schoon vrouwe"

Huwelijkscontract en verloving

Het gedicht van Jan van der Noot geeft aan dat in de kringen van adel en welgestelde burgerij een zekere vrijheid in de keuze van een huwelijkspartner bestond, die echter wel binnen de grenzen moest blijven van wat wederzijdse ouders en familie juist achtten. Terecht is opgemerkt, dat de vrijheid om een partner te kiezen niet zonder meer betekende dat de keuze tegengesteld was aan de wensen en verlangens van ouders. In contemporaine teksten lijkt overigens meestal de

⁴⁷⁸ GREILSAMMER 1990, 69 met een verwijzing naar: H. Ankum, "Le mariage et les conventions matrimoniales de mineurs", *Revue d'histoire du droit*, 46 (1978), 203-249.

⁴⁷⁹ Over het recht van de heer op een betaling van een schadevergoeding voor de ontvoering of verkrachting van een dochter van afhankelijke boeren: WETTLAUFER J., *Das Herrenrecht der ersten Nacht. Hochzeit, Herrschaft und Heiratszins im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Frankfurt/New York, 1999, 154-165, 177-183. Zie verder hoofdstuk 12, § *De heer en het huwelijk van zijn boeren*. De vermelding over het gewoonterecht van Gent betreft een tekst uit 1290, die in 1410 opnieuw van kracht werd. De verloofde van het meisje en zijn familie ontvingen het dubbele bedrag. GREILSAMMER 1990, 69-70. Greilsammer geeft ook nog een voorbeeld uit het midden van de 15de eeuw uit Brugge, waar in een gerechtelijke uitspraak inzake ontvoering de hertog en de stad een kwart van de geconfisceerde goederen van de ontvoerder krijgen en de rest naar de erfgenaam van de ontvoerder gaat. Van Werveke maakt melding van een boete die gelijkelijk werd verdeeld onder de graaf van Vlaanderen en de benadeelde partij in 1399. WERVEKE 1899-1900, 119.

⁴⁸⁰ Uit: BRUYNE Jan de - WILLEMS L., "De Refereinen-bundel van Jan de Bruyne", *De Gulden Passer* 3 (1925), 104-106, refrein 134 *Ick, erme plompaert, soude eens gaen vrijen*, reg.8-16. De bundel werd rond 1583 samengesteld.

verantwoordelijkheid van het huwbare meisje om de juiste partner te kiezen benadrukt. Zij moest zich niet teveel laten leiden door haar gevoelens, laat Anna Bijns weten. De dichteres vat in het laatste couplet van het hierboven aangehaalde refrein haar lessen als volgt samen: geen onbekende tot man nemen, maar inlichtingen inwinnen over zijn staat, ook al is het meisje verliefd, geen stappen doen zonder de raad van de verwanten, want "Meiskens die haarzelfs raad plagen te doene,/ Zijn ze mishuwd, zij moeten 't allene dragen."⁴⁸¹

Was de keuze gemaakt, dan volgden traditioneel mondelinge huwelijksafspraken. De afspraken konden ook al veel eerder zijn gemaakt, als het meisje de huwbare leeftijd nog niet had bereikt.⁴⁸² De juridische aspecten van een huwelijk waren van oudsher geregeld in het gewoonterecht, geschreven of ongeschreven, en bij een huwelijk trad dit recht automatisch in werking. Wilde men uitzonderingen maken, dan moesten deze worden vastgelegd in een huwelijkscontract.⁴⁸³ Allerlei regelingen uit het gewoonterecht (bijvoorbeeld inzake weduwgeld, erfdeel van kinderen en zo meer) konden door het opstellen van een contract worden gewijzigd. Het opmaken van een huwelijkscontract raakte steeds meer in zwang bij de burgerij. De toepassing van het gewoonterecht werd overvleugeld door de praktijk van het huwelijkscontract.⁴⁸⁴ In de steden, waar het huwelijkscontract zich vooral ontwikkelde, werd ook het erfrecht aangepast aan de wensen van de stedelijke elite, wier materiële belangen niet zozeer in grondbezit gelegen waren, zoals bij de adel en de boeren, maar in kapitaalgoederen.⁴⁸⁵ Overigens zien we in de 16de eeuw in toenemende mate de vorst bepalingen uitvaardigen omtrent het sluiten van huwelijkscontracten waarbij minderjarigen waren betrokken.⁴⁸⁶

In de beschrijvingen van het gewoonterecht met betrekking tot het huwelijk, door juristen meest aangeduid met de term familierecht, herkennen we allerlei gebruiken uit de fase van het onderhandelen tussen beide families, gevolgd door een verloving, waarbij een huwelijkscontract werd ondertekend waarin onder meer het weduwgeld (of douaire) werd vastgelegd. Dit

---

⁴⁸¹ BIJNS (ed. PLEIJ 1987), 68.

⁴⁸² Zie het geval uit 1457, dat hierboven al werd genoemd. De jongeman had een huwelijkscontract getekend, waarna hij de stad, Termonde, verlaat om te wachten tot zijn verloofde meerderjarig zal zijn. Zie GREILSAMMER 1990, 66.

⁴⁸³ Zie over het huwelijk volgens het gewoonterecht in de Zuidelijke Nederlanden: BRITZ II 1847, 824-878.

⁴⁸⁴ Een proces, dat al in de 13de en 14de eeuw schijnt te zijn begonnen toen ook het gewoonterecht op schrift werd gesteld. Huwelijkscontracten worden pas vanaf het midden van de 13de eeuw aangetroffen. Deze contracten konden in notariële akte worden vastgelegd, van een privézegel worden voorzien of in tegenwoordigheid van een geestelijke (de pastoor) worden gepasseerd. Zij zijn voor de periode van de 13de tot en met de 18de eeuw weinig bestudeerd. GODDING 1987, 281. Zie ook: HOWELL M., *The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300 - 1550*, 1998, 27-46. In de omgeving van Bordeaux bleken huwelijkscontracten overigens ook op het platteland gebruikelijk te zijn. LAFON J., *Régimes matrimoniaux et mutations sociales. Les époux Bordelais 1450-1550*, Parijs, 1972.

⁴⁸⁵ Het oude erfrecht hield rekening met een onderscheid tussen grondbezit en roerend goed, waarbij de bescherming van het grondbezit in het bijzonder het feodale grondbezit in het middelpunt stond. Bijvoorbeeld in het erfrecht betreffende leengoederen en cijnsplichtige landgoederen, die oorspronkelijk alleen door mannen konden worden geërfd. In het bijzonder ten aanzien van de cijnsplichtige landgoederen die in de steden een belangrijke rol speelden werd het erfrecht in de 15de en 16de eeuw voornamelijk in de stedelijke wetgeving steeds meer ten gunste van het erven door dochters veranderd. De vererving van roerend goed en allodiale goederen (land vrij van feodale verplichtingen) gebeurde al op basis van gelijkheid tussen zonen en dochters. GREILSAMMER 1990, 22. Behoud van het erfgoed was het doel van de aanpassingen in de stedelijke wetgeving. GREILSAMMER 1990, 18; HOWELL 1988, 89-93.

⁴⁸⁶ Zie PEETERS e.a. (red.) 1988, 17.

gewoonterecht heeft zijn wortels in veel oudere lokale en regionale rituele gebruiken.⁴⁸⁷ We zien hierin de families duidelijk als groepen opereren en uitwisselen.

Verloving in de familiekring

De kerkelijke verloving, die door het Vierde Lateraans Concilie in 1215 was aanbevolen, heeft de kerkelijke verloving die van oudsher thuis plaatsvond, niet vervangen.⁴⁸⁸ Daar werden, vaak in aanwezigheid van een notaris, de afspraken bezegeld, waarover door de wederzijdse families eerder was onderhandeld.⁴⁸⁹ Een jongeman uit de voorname burgerij van de stad Bergen (Mons), Charles Bocquet, die notities heeft bijgehouden over zijn verloving en huwelijk in 1574 en 1575, beschrijft hoe hij zich eerst *en mains d'amis* verloofde. Pas een jaar later volgde een kerkelijke verloving met kort daarop de huwelijksluiting, want tussen verloving en huwelijk voor de kerk hoorden volgens de voorschriften van de kerk niet meer veertig dagen te liggen.⁴⁹⁰ Eenzelfde gang van zaken is beschreven in de 15de-eeuwse mémoires van een edelman, Jan de Dadizeele. Na twee (!) jaar durende onderhandelingen tussen wederzijdse verwanten was men het eens geworden op 27 juni 1455. Binnen een maand volgden een kerkelijke verloving (13 juli) en het huwelijk (23 juli).⁴⁹¹

Soms is ook de priester aanwezig bij de verloving thuis. Hier lijkt de verloving in de familiekring samen te vallen met de kerkelijke verloving. De Antwerpenaar Henrick van Halmale (1548-..) bijvoorbeeld reisde in juli 1590 naar Brussel waar hij in ondertrouw ging in het huis van de moeder van zijn bruid.⁴⁹² Aanwezig waren behalve naaste familie en een notaris, de "prochiaen", de priester van de parochiekerk.⁴⁹³ Ook de Antwerpse schilder Bernard de Rijckere maakte in 1563 huwelijksvoorwaarden op in tegenwoordigheid van een priester.⁴⁹⁴ En volgens de aantekeningen van Lowys Porquin, een koopman van Italiaanse origine, was er bij zijn verloving in 1540 te Brugge zowel een notaris als een priester aanwezig.⁴⁹⁵ De aanwezigheid van een notaris bij de verloving duidt erop, dat de ondertekening van het huwelijkscontract deel uitmaakte van de

⁴⁸⁷ Het huwelijksrecht in de Nederlanden verschilde van stad tot stad en van streek tot streek en bleef nog grotendeels gelden in de 16de eeuw. Zie Inleiding, § *Gebruik van de bronnen*. Het zijn deze gebruiken (rituele uitwisselingen) waarvan de ongeschreven regels zijn overgegaan in het gewoonterecht, dat uiteindelijk vanaf de 13de eeuw op schrift gesteld wordt. Het huwelijk bij de Germanen was oorspronkelijk geen instelling geregeld door het openbaar gezag, maar door de familiegebruiken. Lefebvre haalt Tacitus aan: "Severa illic matrimonia, nec ullam partem morum laudaveris." Zelfs tot aan de 8ste eeuw is er in de Germaanse wetten op een enkele uitzondering na geen spoor te vinden van een openbare regeling van het huwelijk. LEFEBVRE 1913, 55 e.v.

⁴⁸⁸ Over de ontwikkeling van de kerkelijke verloving: RITZER 1962, 295-298; MOLIN & MUTEMBE 1974, 49-50; voor een beschrijving van de verloving thuis in de 10de en 11de eeuw in Noord-Frankrijk DUBY 1981, 50-51. Greilsammer heeft geen precieze beschrijving van een kerkelijk verlovingsritueel gevonden in kronieken of mémoires. GREILSAMMER, 1990, 89-93.

⁴⁸⁹ Onderhandelingen tussen de twee families over een eventueel huwelijk gingen vooraf aan de verloving en het huwelijk. GREILSAMMER 1990, 90.

⁴⁹⁰ Op 29 maart 1574 (o.s), schreef Bocquet, "je fianchay en mains d'amis a la maison de damois.^{le} Caterine de la Barre, vefve de George Buisseret, endesoubz l'église Ste Waldrud a Mons, Yzabeau Buisseret, sa fille." Op 4 april 1575 (o.s) "... m.^e Jeh. de Laoultre, dyen (*doyen*) de St Germain et administrateur des sacremens de l'église Ste Waldrud, nous fiancha en la chapelle parochiale d'icelle eglise apres la grande messe celebrée." Zie BOCQUET Ch. – Anon., "Une noce de patriciens au XVIe siècle. Les Bocquet de Mons", *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 36 (1882), 326-338, i.h.b. 328.

⁴⁹¹ GREILSAMMER 1990, 90.

⁴⁹² Ook Charles Bocquet in Bergen verloofde zich ten huize van zijn bruid.

⁴⁹³ GHELLINCK VAERNEWIJCK, 1904, 299.

⁴⁹⁴ VAN DEN BRANDEN 1883, 332.

⁴⁹⁵ GREILSAMMER 1989, 76, 154. Ze gebruikte het voorbeeld niet in haar boek van 1990.

verlovingsceremonie. Het feit dat de verloving thuis het eerst plaatsvond, is een duidelijke aanwijzing dat het veilig stellen van de wederzijdse belangen van de families voorrang had in de ogen van de betrokkenen.

Nu hoefde een kerkelijke verloving ook niet persé in of bij de kerk plaats te vinden, zolang het ritueel maar een openbaar karakter had werd het goedgekeurd.⁴⁹⁶ Ook '... een andere plaats, naargelang het plaatselijk gebruik, welke openbaar en eerbaar is.', was mogelijk, aldus het rituale van Luik (1553).⁴⁹⁷ Op het platteland in de Zuidelijke Nederlanden deed waarschijnlijk vaak de dorpsherberg als openbare plaats dienst.⁴⁹⁸ 'Deze [de verloving] zal de priester vieren, gekleed in stola of 'ornamento officii', en zich bevindend in de kerk, op het kerkhof, of een andere openbare of eerbare plaats, echter volstrekt niet in herbergen.', voegde het pastorale van het aartsbisdom Mechelen (1589) er waarschuwend aan toe.⁴⁹⁹

Verloving èn huwelijk worden in de bronnen zo terloops vermeld, dat we mogen aannemen, dat in elk geval voor de stedelijke elite, waaruit de schaarse 16de-eeuwse egodocumenten afkomstig zijn, een verloving er vanzelfsprekend bij hoorde.⁵⁰⁰ Helaas is er echter geen precieze beschrijving van de verlovingsriten 'en famille' bekend.⁵⁰¹ Over de kerkelijke verloving staat ons meer informatie ter beschikking, maar daarbij gaat het echter alleen om kerkelijke bronnen.⁵⁰²

De kerkelijke verloving

Lag er een huwelijkscontract op tafel, dan kon er een kerkelijke verloving plaatsvinden en het kerkelijk huwelijk publiekelijk worden afgekondigd gedurende drie zon- of feestdagen. Deze termijn gaf de priester gelegenheid en tijd om eventuele huwelijksbeletselen op te sporen en dit was ook de reden geweest om een kerkelijke verloving in te stellen.⁵⁰³ Een kapelaan uit Arnhem verklaarde in 1550 bijvoorbeeld dat hij op "drije sonnendage nae een anderen volgenden alhyer in der moederkerke proclamationes gedaen heeft woe dat Jan van Nijmegen ind Mesry Havesche jn der hilliger echtschapp vergaderen solden, weer ymantz, die meighschapp, swagerschapp off andere saicken wuste, dair durch die echtschapp verhynderd mocht worden ..."504 In het Luiks rituale van 1553 wordt het volgende gezegd over de verloving: 'Degenen die willen trouwen moeten zich eerst, zoals de gewoonte is in het bisdom, plechtig verloven. Nadat zij het over een verloving eens zijn geworden, moeten zij met verwanten van elk van beide zijden, of tenminste met betrouwbare getuigen, tot de priester gaan in de kerk, op het kerkhof, of op een andere plaats, alnaargelang het plaatselijk gebruik, welke openbaar en eerbaar is.'⁵⁰⁵ Een verordening uit Brugge van 1536 bevestigt het gebruik om ook een kerkelijke verloving te vieren. In een overeenkomst tussen

⁴⁹⁶ MOLIN & MUTEMBE 1974, 52.

⁴⁹⁷ *Rituale Leodiense* 1551 (ed. MARTÈNE 1700)

⁴⁹⁸ MOLIN & MUTEMBE 1974, 52-53. Deze auteurs maken dit op uit de afkeuring, die werd uitgesproken door het Provinciaal Concilie van Kamerijk in 1565 om verlovingsceremonies te laten plaatsvinden in herbergen

⁴⁹⁹ (Vertaling MH) Pastorale van Mechelen 1589. MOLIN & MUTEMBE 1974, 49-50, 52.

⁵⁰⁰ De 16de-eeuwse mémoires van Jan de Pottre uit Gent vermelden bijvoorbeeld slechts een verloving en daaropvolgend huwelijk in 1549. GREILSAMMER 1990, 90.

⁵⁰¹ Greilsammer heeft van de verlovingsriten noch in de egodocumenten noch in laat-middeleeuwse Vlaamse of Brabantse kronieken beschrijvingen kunnen vinden. GREILSAMMER, 1990, 89-90.

⁵⁰² Over de ontwikkeling van de verloving: RITZER 1962, 373-377; MOLIN & MUTEMBE 1974, 49-50.

⁵⁰³ Zie hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus*.

⁵⁰⁴ Uit: KNAPPERT 1914, 68.

⁵⁰⁵ *Rituale Rituale Leodiense* 1551 (ed. MARTÈNE 1700) VAN DE VEN 2000, 267-268.

magistraat en geestelijkheid van de stad is sprake van de salariëring van geestelijken voor het toedienen van de sacramenten. Gesteld wordt dat de parochiepriesters, kapelaans en kosters voortaan niets meer mogen vragen ter gelegenheid van een verloving in het kerkportaal of in de kerk zelf. Uit dit document blijkt bovendien dat de kerkelijke verloving, net als het huwelijk, plaatsvond in het kerkportaal of in de kerk.⁵⁰⁶

Hoewel er een dertiental huwelijksbeletselen canoniek was vastgesteld, worden in de 16de-eeuwse rituelen steeds maar twee vragen gesteld.⁵⁰⁷ Namelijk of er geen sprake was van een te nauwe verwantschapsgraad en of het paar zich uit vrije wil verloofde. 'Ben je hier gekomen uit vrije wil en door niemand gedwongen om te beloven de vrouw, die je hier bij de hand houdt tot wettige echtgenoot te zullen nemen?', vroeg de priester overeenkomstig de voorschriften van zijn rituale. Na een bevestigend antwoord van de man stelde de priester dezelfde vraag aan de vrouw. Als ook zij bevestigend had geantwoord, werd door elk van beiden de belofte gedaan elkaar te zullen trouwen.⁵⁰⁸

Aangezien de vrije wil van de betrokken persoon een wezenlijke voorwaarde was voor de geldigheid van het huwelijks sacrament, waren het vragen naar de vrije wil van bruid en bruidegom die vanaf het begin in de rituelen waren opgenomen. Eén van de vroegste beschrijvingen van de verlovingsceremonie komt voor in een rituale van het bisdom Kamerijk (ca. 1364).⁵⁰⁹ De priester begint met de vraag aan de bruidegom: "Jehan Dat, en le presence et ou tiesmognage de nous et des bonnes gens qui chi sont, vous aves en convent de bouche, et fianchiés de le foi de vo cuer, et jurés par vo baptesme, et par vo crestienté, que vous prenderes dedens xl jours, se sainte Eglise si

⁵⁰⁶ "Item, et dorénavant, les prêtres de paroisse, les chapelains et les sacristains ne pourront pas demander ou se quereller afin de recevoir quelque chose de quelqu'un, à l'occasion de fiançailles dans le portail de l'église ou dans l'église elle-même." De tekst dateert van 12 juni 1536 en komt uit Gilliodts van Severen, *Coutumes du Franc de Bruges*, II, 576-577. Geciteerd naar GREILSAMMER 1990, 93. Uit het bisdom Kamerijk stamt deze vermelding: "De <<parochiaan>> [pastoor] ontvangt van elke bruid, om ondertrouw te doen, de geboden te geven en te trouwen 6 st., de kostern 2 st." uit: PRIMIS F., *Het parochiewezen in de Antwerpse Kempen*, Campinia Sacra VIII, Antwerpen, 1948, 49. Over de plaats van de verloving: VAN DE VEN 2000, 547-552.

⁵⁰⁷ Huwelijksbeletselen waren onder meer: het niet bereikt hebben van de huwbare leeftijd; impotentie; bigamie; verschil in godsdienst; wijding tot geestelijke; afwezigheid van instemming, geweld, vergissing met betrekking tot de identiteit van de persoon van de echtgeno(o)t(e); te nauwe verwantschap. Zie GODDING 1987, 103.

⁵⁰⁸ De priester vraagt aan de man 'Dus jij belooft hier in aanwezigheid van mij en van de tegenwoordige getuigen, dat jij haar die je bij de hand houdt tot wettige echtgenoot zult nemen op de passende tijd en plaats?' Wanneer hij hierop met ja heeft geantwoord, doet wederom de toekomstige echtgenote aan haar toekomstige echtgenoot wederkerig op dezelfde wijze deze belofte. Nadat de wederzijdse en wederkerige belofte op wettige wijze is afgelegd, vervolgt de pastoor met deze woorden: 'Derhalve aanvaard ik en keur ik jullie wederzijdse belofte goed als openbaar dienaar van de Kerk Gods, in de persoon en naam der Kerk, waarbij ik jullie ernstig maan en van jullie eis dat, volgens de gewoonte van ons bisdom Luik, jullie binnen de eerstvolgende veertig dagen zijn overgegaan tot het sluiten van een wettig huwelijk voor de kerk ("in facie Ecclesiae"), waarbij ik jullie tegelijkertijd gelast om niet vóórdat het huwelijk is gesloten, (...), vleselijke gemeenschap te hebben met elkaar ...' *Rituale Leodiense* 1551 (ed. MARTÈNE 1700) (Vert. MH)

⁵⁰⁹ Het is de oudste liturgische tekst uit het westelijk deel van de Zuidelijke Nederlanden, waarin de verloving is opgenomen (Ordo XVII). De tekst werd in het Kamerijks rituale van 1503 onveranderd overgenomen. MOLIN & MUTEMBE 1974, 50-51, Ordo XVII 311-315. Nog ouder zijn de vermeldingen over de kerkelijke verloving in de statuten van het bisdom Luik (1288) en in die van het bisdom Kamerijk (ca. 1300). Zie resp. MARTÈNE & DURAND (heruitg. FRANKLIN B., *Thesaurus novus anecdotorum*, IV, ..., Kol. 847-849. en REUSENS A.H.J., *Statuta antiquissima dioecesis Cameracensis. Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, Leuven, 1903, 16-17. Verder: PRIMIS 1948, 92-93,96.

acorde a femme et a espeuse Maroie de Bus qui chi est." Diens antwoord luidt vervolgens: "Sire che feray mon, se Dieux plaist. Et ensi le promec-je et ai en convent." Daarna wendt de priester zich tot de bruid, die dezelfde belofte ten antwoord uitspreekt. Daarna zegt de priester 'met luide en duidelijke stem': "Che entengent les bonnes gens qui chi sont.", waarmee alle aanwezigen tot getuige worden gemaakt van de belofte te zullen trouwen en de verlovingsceremonie ten einde is.

De kerkelijke verloving bleef echter een wat ongemakkelijke plaats innemen in het huwelijksritueel, hetgeen is geweten aan het feit dat de priester hierbij eerder de rol van getuige dan van dienaar van de cultus speelt.⁵¹⁰ De kerkelijke verloving bood geen ruimte aan de mondelinge of schriftelijke afspraken die werden gemaakt, voorafgaand aan de voltrekking van het huwelijk, de verloving thuis. Vandaar dat, er een vermenging van de verloving thuis en een kerkelijke verloving was ontstaan.⁵¹¹ In het eerste rituale dat voor de hele katholieke kerk gold, het *Rituale Romanum* (1614), werd de kerkelijke verloving al niet meer opgenomen. De daadwerkelijke invoering van dit rituale heeft heel lang geduurd en daarom kon in de Zuidelijke Nederlanden de kerkelijke verloving tot laat in de 18de eeuw blijven bestaan, waar de verloving vooral als een periode van voorbereiding in religieuze zin werd opgevat.⁵¹²

De verloving in de familiekring waarbij het huwelijkscontract werd getekend bleef zeker voor de stedelijke elite waar huwelijken meestal gearrangeerd werden een belangrijk moment. De schriftelijke of mondelinge overeenkomst voorafgaand aan een huwelijk zal echter ook in de lagere sociale groepen een rol hebben gespeeld, want hoewel uit de literatuur over de geschiedenis van huwelijk en gezin naar voren komt dat het initiatief voor het leren kennen van een huwelijkspartner in deze kringen bij de jongeren zelf lag, was daarmee niet gezegd dat de ouders bij de keuze van de huwelijkspartner geen rol meer zouden hebben gespeeld.⁵¹³

Misschien dat deze vrijheid gedeeltelijk als voortzetting was van de plattelandsvrijage mag worden gezien, hoewel er over de controlerende rol in huwelijkszaken van de jongerengesellschaften in de steden, die meestal per buurt waren georganiseerd, geen informatie is. Aan de andere kant spreekt uit het bruiloftsgedicht van Jan van der Noot ook een ideaalbeeld, dat veel meer een burgerlijke aanpassing van het hoofse liefdesideaal lijkt te zijn, die uitstekend paste bij de veranderingen in de opvattingen over het huwelijk onder invloed van de kerk.

---

⁵¹⁰ MOLIN & MUTEMBE 1974, 52-53 Hieruit kwam volgens hen ook voort dat de verloving ook zonder priester kon worden gesloten.

⁵¹¹ Zoals de studie van Klapisch-Zuber heeft laten zien concentreerde in Florence alles zich rond de 'verloving' thuis en zelfs zozeer, dat de huwelijksluiting thuis plaatsvond. KLAPISCH-ZUBER 1979.

⁵¹² Zie VAN DE VEN 2000, resp. 555 en 515 e.v. Over het verdwijnen van de kerkelijke verloving uit de rituelen in de Nederlanden: MALHERBE 1951, 55, 68.

⁵¹³ HAKS 1988, 40; SPIERENBURG 1989, 621.